ԱՐՍԵՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՐԴԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Երևան 2009

9(47.925)
Հ-77

ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՍԵՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

4221

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՐԴԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Երևան
«Լուսակն» հրատ.
2009թ.

ՀՏԴ 32:941 (479.25)
ԳՄԴ 66+63.3 (2Հ)
Ա 770

Գիրքը հրատարակվում է
ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով
և ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
պ.գ.դ., պրոֆ. Ռուբեն Սաֆրաստյան

Արսեն Ավագյան, Ռուբեն Մելքոնյան
Ա 770 Ստամբուլի հայ համայնքի ներկա դրությունը /- Ա. Ավագյան, Ռ. Մելքոնյան.- Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009թ. 152 էջ:

Գրքում առաջին անգամ քննության են առնվում Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության և արդի մի շարք կարևոր խնդիրներ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի, ինչպես նաև համայնքային կալվածքների հետ առնչվող հարցերի ուսումնասիրմանը: Քննության է առնվում նաև թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը Ստամբուլի հայության նկատմամբ: Նախատեսվում է մասնագետների, ինչպես նաև ընթերցողների լայն շրջանակների համար: Օգտակար կլինի նաև ուսանողների համար:

ՀՏԴ 32:941 (479.25)
ԳՄԴ 66+63.3 (2Հ)

© ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն 2009
© Ա. Ավագյան, Ռ. Մելքոնյան 2009

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Օսմանյան կայսրությունը բազմազգ, բազմէթնիկ և բազմակրոն պետություն էր, սակայն տարբեր հանգամանքների հետևանքով՝ ցեղասպանություններ, էթնիկ զտումներ, բնակչության փոխանակում և այլն Թուրքիայի Հանրապետությունը ժառանգեց մի երկիր, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը մուսուլման էր և կային անհամեմատ ավելի փոքր թվով այլակրոններ: Լոզանի պայմանագրով էլ այդ այլակրոնների երեք համայնքներ՝ հայկականը, հունականը և հրեականը, ճանաչվեցին որպես փոքրամասնություն: Հարկ է ուշադրություն դարձնել, որ Թուրքիայում էթնոկրոնական այլ խմբեր չստացան առանձին իրավունքներ և կարգավիճակ, այլ, փաստորեն, սկսեցին ներկայացվել թուրք ազգի մի մաս, իսկ ավելի մասնագիտական շրջանակներ նրանց դիտում են որպես թուրքերի այլէթնիկ ազգագրական խումբ:

Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման առաջին տարիներին հայերի թվաքանակի մասին տարբեր թվեր են նշվում, որոնց հավաստիությունը դժվար է ստուգել: Այսօր Թուրքիայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, կան շուրջ 60 հազար առաքելադավան հայեր[1], որոնք հիմնականում բնակվում են Ստամբուլում: Ավելորդ չէ նշել, որ այսօր Ստամբուլից դուրս շատ սակավաթիվ քրիստոնյա հայեր են մնացել, որոնց մեծ վերապահությամբ կարելի է համայնք համարել և մամուլում կարելի է հանդիպել ասենք Դիարբեքիրի վերջին հայը[2], կամ Արաբկիրի վերջին հայը վերտառությամբ հոդվածների: Ըստ պաշտոնական տվյալների, բացի Ստամբուլից, հայեր կան Մալաթիայում, Սվազում (Սեբաստիա), Կայսերիում (Կեսարիա), Անկարայում, Անթաքյայում և Էյազիգում (Խարբերդ)[3]: Թուրքիայում միակ գյուղը, որը բնակեցված է առաքելադավան հայերով, Հաթայի (նախկին Ալեքսանդրետի սանջաք) Վաքըֆլը գյուղն է:

[1] Dışişleri: Azınlık sayısı 89 bin, - Milliyet, 12.12,2008.
[2] Matur B., Diyarbakır'ın son Ermeni'si, - Zaman, 02.12.2008.
[3] Kaplan S., 1915-te ne oldu, İstanbul, 2005, 2-inci baskı, s.169.

Հայերի թվաքանակի նվազումն արտահայտված է նաև մարդահամարներում, որոնք հանրապետական Թուրքիայում սկսվել են անցկացվել 1927 թվականից: Մինչև 1965թ. մարդահամարի ժամանակ հարցարանում նշված էր մայրենի լեզվի տողը, և հարցումն էլ կատարվում էր ըստ այդ սկզբունքի: Այս մեթոդը, սակայն, չէր կարող տալ հստակ պատկերը, քանի որ, հատկապես գավառներում, հայերը զրկված էին մայրենիին տիրապետելու հնարավորությունից և շատ հաճախ թրքախոս կամ քրդախոս էին: Թուրքիայում 1927-ից 1965 թթ. անցկացված 7 մարդահամարները պարզորոշ ի ցույց են հանում հայերենը՝ որպես մայրենի լեզու նշողների թվի անկում[4].

[4] Ulu C., Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Ankara, 2009, s. 312.

Մարդահամարի թվականը	Մայրենի լեզուն (հայերեն)	Թուրքիայի ընդհանուր բնակչությունը
1927	67.754	13.629.488
1935	57.599	16.157.450
1945	47.728	18.790.174
1950	52.776	20.947.188
1955	56.235	24.064.763
1960	52.756	27.754.820
1965	33.094	31.391.421

Իսկ ըստ նահանգների՝ հայերի թվաքանակի անկման պատկերը հետևյալն է[5].

Բնակավայրը	1927 թ.	1935 թ.	1965 թ.
Յոզղաթ	1801	889	118
Սվազ (Սեբաստիա)	4122	2094	117

[5] Koçoğlu Y., Azınlık gençleri anlatıyor, İstanbul, 2004, s 122.

Դիարբեքիր	955	582	132
Էլյազիգ (Խարբերդ)	2399	707	2
Էրզրում (Կարին)	14	37	13
Կայսերի (Կեսարիա)	435	845	9
Մալաթիա	2625	1614	148
Ստամբուլ	45255	39831	29479
Ընդհանուրը	67754	57599	33094

Թուրքիայի Հանրապետությունում հայերի թվաքանակի կտրուկ նվազումն ունի մի քանի պատճառ, որոնց մեջ ամենակարևոր և որոշիչ դերն ունի պետական հալածանքի և խտրականության քաղաքականությունն ու դրանից բխող արտագաղթը: Թուրքիայում հայերի նկատմամբ խտրական քաղաքականության տարբեր դրսևորումների հանդիպում ենք հանրապետության հռչակման արդեն առաջին տարիներին: Այսպես, 1929 թ. ամռանը և դրան հաջորդող ամիսներին մոտ 30 000 հայ է աքսորվել

Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Մարդինի նահանգներից[6]: Թուրքիայում ԱՄՆ-դեսպան Ռոբերտ Սքիններ 1934 թ. մարտի 2-ին ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի նախարարին ուղարկված զեկուցագրում, որը պահվել է հույժ գաղտնի դասիչի տակ, ներկայացվում է Թուրքիայի արևելյան շրջաններից հայերի՝ այդ թվականների աքսորի մասին: Այսպես, նշվում է, որ 1934 թ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները սկսել են գավառներից հայերին աքսորել Ստամբուլ: Այդ հայերը ստիպված են եղել շատ էժան գներով վաճառել իրենց ունեցվածքը (որը դեսպանը համարում է ունեցվածքը լքելուն նույնական), և գնալ Ստամբուլ, որտեղ Հայոց Պատրիարքարանը, բարեգործական տարբեր ընկերություններ աշխատել են օգնել նրանց աշխատանք գտնել, իսկ մինչ այդ ամեն ինչ արել են նրանց պահելու, ապաստարան և սնունդ տալու համար[7]:

[6] Walker, Ch., Armenia: The survival of a nation, London, 1980, p. 348, նույնը տես նաև. Tessa H., Armenians in Turkey today (second edition), Uppsala, 2003, p. 15.

[7] Records of the Department of state Relating to the Internal Affairs of Turkey, 1930 -1944.Ամերիկյան դեսպան Ռոբերտ Սքիններից ԱՄՆ արտգործնախարարին, 867.4016

Ըստ տարբեր աղբյուրների, այսօր Թուրքիայում ոչ մուսուլման ազգային փոքրամասնությունների թիվը 100 հազարից էլ ցածր է, որն արդյունք է տասնամյակներով վարած պետական մշակված քաղաքականության: Ազգային փոքրամասնությունների և մասնավորապես հայերի դեմ իրականացված Թուրքիայի պետական քաղաքականության դրսևորումներից առանձնացնենք հատկապես ներքոհիշյալ երեքը, որոնք էական նշանակություն են ունեցել ազգային փոքրամասնությունների արտագաղթի և ներկայիս պատկերի ստեղծման համար.

1. 20 դասակարգ զինակոչ (1941-42թթ)

2. Ունեցվածքի հարկ (1942-44թթ.)

3. 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ի դեպքեր

20 դասակարգ զինակոչ. Կարելի է ասել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում փոքրամասնությունների դեմ

հայերը/11, Aktar A., Varlık vergisi ve "Türkleştirme" politikaları, İstanbul, 2000, s. 93.

կիրառված խտրական քաղաքականության ամենաքիչ ուսումնասիրված և արծարծված խնդիրը 1941թ. կազմակերպված, այսպես կոչված, 20 դասակարգ զինակոչն է: Այն տարածվում էր հիմնականում հայերի, հույների և հրեաների վրա, և հապշտապ բանակ է զորակոչվել այդ փոքրամասնությունների չափահաս տղամարդկանց մեծ մասը (ըստ տարբեր աղբյուրների 18-48[8], 26-45[9], 18-60[10] տարեկան տղամարդիկ): Ուշագրավ է, որ զորակոչվում էին նույնիսկ նրանք, ովքեր նոր էին վերադարձել զինծառայությունից, պահեստազորային էին[11]: Զորակոչն անցկացվել է խիստ գաղտնիության պայմաններում և հնարավորինս թույլ չի տրվել տեղեկատվության արտահոսք[12], սակայն այս զորակոչի ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ կիրառվել է

[8] Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 504:
[9] Koçoğlu Y., Hatırlıyorum Türkiye'de gayrimüslim hayatları, İstanbul, 2003, s. 40.
[10] Аванесов С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963, с. 162.
[11] Bali R., "Yirmi kura ihtiyatlar" olayı, - Tarih ve Toplum, 1998, sayı 175, s. 4.
[12] Bali R., a.g.e., s. 9.

բացառապես ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ[13]: Ազգությամբ հրեա հետազոտող Ռըֆաթ Բալին ականատեսների հետ զրույցների արդյունքում ձեռք է բերել տվյալներ, որոնք փաստում են, որ զորակոչելիս հաշվի չի առնվել ոչ մի հանգամանք. անգամ տարվել են հաշմանդամները, կույրերը և այլ արատներ ունեցողները: Ի դեպ, հայազգի Սարգիս Չերքեզյանը, ով նույնպես ենթարկվել է այս զորակոչին, հետագայում պատմում է, որ իրենց հետ ծառայության են զորակոչվել անգամ հոգեկան խանգարում ունեցող մարդիկ, որոնց միակ «մեղքը» ազգային փոքրամասնություն լինելն էր[14]: Սակայն այդ զորակոչվածները չէին կարող լիարժեք զինվոր համարվել, քանի որ նրանց չէր տրվում զենք, և շատ հաճախ չէին կրում զինվորական համազգեստ: Ոչ մուսուլման տղամարդկանցից ձևավորվում էին աշխատանքային գումարտակներ, որտեղ չկային մուսուլմաններ, ինչը խորացնում էր կասկածը և

[13] Bali R., a.g.e., s. 4.
[14] Çerkezyan S., Dünya hepimize yeter, İstanbul, 2003, s. 121.

տարածված այն վարկածը, որ նրանց հավաքել են հարմար պահին ոչնչացնելու համար:

Ուշարժան է նաև այն հանգամանքը, որ թուրքական պետությունը երեք ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների հանդեպ ուներ տարբերակված մոտեցում: Այսպես, նշվում է, որ եթե հույները և հրեաներն իրենց ծառայությունն անցկացնում էին բանակի ծառայողական գումարտակներում, օդանավակայանների շինարարությունում, ապա հայերը՝ գերազանցապես հասարակական աշխատանքների ոլորտում[15], ինչը կապված էր նրանց հանդեպ անվստահության հետ: Խոսելով 20 դասակարգ զինակոչի պատճառների և նպատակների մասին՝ պետք է նշել, որ սակավաթիվ աղբյուրներում կան որոշակի ենթադրություններ, իսկ ականատես վերապրողների պատմածները գալիս են հաստատելու այն վարկածը, որ դա խոշոր առումով էթնիկ զտում էր՝ դրան ածանցյալ այլ նպատակներով: Ավելորդ չէ նշել, որ ծառայության ընթացքում զորակոչվածների շրջանում վատ պայմանների

[15] Koçoğlu Y., a.g.e., s. 40:

հետևանքով գրանցվել են մահվան, հիվանդությունների դեպքեր: Գերիշխող և տարածված տեսակետն այն է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիան՝ ցանկանալով մտնել պատերազմի մեջ Գերմանիայի կողմից, նախապես հավաքել է ոչ հուսալի, «5-րդ շարասյուն» համարվող ոչ մուսուլման բնակչության տղամարդկանց: Ինչևէ, շուրջ մեկ տարի տևած այս չտրամաբանված ծառայությունը խոր հետք թողեց փոքրամասնությունների վրա, որոնց շրջանում էլ ավելի խորացավ վախի և անվստահության մթնոլորտը, ինչը ստիպեց շատերին լրջորեն մտածել Թուրքիայից արտագաղթելու մասին:

Ունեցվածքի հարկ. 20 դասակարգ զինակոչից շատ չանցած՝ 1942թ. նոյեմբերին, Թուրքիայի կառավարությունը՝ վարչապետ Շյուքրու Սարաջօղլուի գլխավորությամբ Ազգային մեծ ժողովի հաստատմանն է ներկայացնում, այսպես կոչված, «Ունեցվածքի հարկ»-ի մասին օրենքը, որն ընդունվում է նույն թվականի

նոյեմբերի 11-ին միաձայն քվեարկությամբ[16]: Սակայն դեռևս օրենքի ընդունումից առաջ Թուրքիայի ֆինանսների նախարարությունը պահանջել էր նահանգների ֆինանսական վարչություններից, բանկերից, անվտանգության ծառայությունից փոքրամասնությունների նյութական վիճակի մասին տվյալներ[17]: Անգեն աչքով անգամ նկատելի էր, որ օրենքը բացահայտորեն ուղղված էր ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների դեմ: Այսպես, «Ունեցվածքի հարկ»-ի մասին օրենքը հարկատուներին բաժանում էր 4 խմբի և այն էլ ըստ կրոնական պատկանելիության.

1/ մուսուլմաններ

2/ ոչ մուսուլմաններ

3/ հավատափոխներ

4/ օտարահպատակներ:

[16] Akar R., Aşkale yolcuları (varlık vergisi ve çalışma kampları), İstanbul, 2006, s. 72.

[17] Akar R., a.g.e., s. 67-68:

Փաստորեն, սրանով խախտվում էր այն սահմանադրական դրույթը, համաձայն որի, բոլորը՝ այդ թվում և ոչ մուսուլմանները, Թուրքիայի իրավահավասար քաղաքացիներ էին, և ուշադրություն է գրավում այն, որ 20-րդ դարի կեսերին անգամ Թուրքիայում մարդիկ հարկվում էին ոչ թե ըստ ունեցվածքի, այլ ըստ էթնիկ ու կրոնական պատկանելիության: Ստեղծվել են հանձնաժողովներ, որոնք կամայական էին հարկաչափը որոշելու հարցում և ամենակարևորը այն էր, որ հարկատուն իրավունք չուներ բողոքարկելու նշանակված հարկաչափը: Իրենց ունեցվածքի արժեքը գերազանցող հարկը չվճարելու դեպքում պետականացվում էր փոքրամասնությունների գույքը և վաճառվում աճուրդով: Եթե այդ պարագայում էլ գումարը չէր բավարարում հարկի վճարմանը, նրանց աքսորում էին տաժանակրության, որպեսզի աշխատելով վճարեն հարկը: Տաժանակրության հիմնական վայրերից էր իր ցուրտ կլիմայով հայտնի Աշքալե գավառը: «Ունեցվածքի հարկ»-ի ընդունման պաշտոնական պատճառաբանությունը, ըստ վարչապետ Սարաջօղլուի, այն էր, որ դա ուղղված էր

թուրքական լիրայի արժևորմանը, շրջանառության մեջ եղած դրամի նվազեցմանը, սև շուկայի, գների աճի և սպեկուլյանտների դեմ[18]: Սակայն օրենքի ընդունումից կարճ ժամանակ անց՝ 1943 թ. հունվարի 21-ին, «Ձումհուրիյեթ» թերթում տպագրված նրա մտքերը շատ ավելի անկեղծ էին և բացահայտում էին հարկի իրական նպատակը. «Այս օրենքն իր ողջ խստությամբ կիրառվելու է այն մարդկանց նկատմամբ, ովքեր օգտվելով այս երկրի հյուրընկալությունից հարստացել են, բայց չնայած դրան այս դժվարին պահին խուսափում են կատարել իրենց պարտականությունները»[19]: «Ունեցվածքի հարկ»-ի հետևանքները բազմաշերտ են. նախ՝ տնտեսությունը խոշոր առումով թուրքացվեց, քանի որ սննկացված ոչ մուսուլման գործարարների փոխարեն շուկա եկան իրենց ունեցվածքին էժան գներով տիրացած նոր հարուստները, որոնք բոլորը մուսուլմաններ էին, գրեթե ամբողջովին վերացավ թուրքահայ բուրժուազիան: Թուրք հետազոտող Ոըդվան Աքարը սա համարում է

[18] Akar R., a.g.e., s.58.
[19] Akar R., a.g.e., s.11.

փոքրամասնությունների համար տնտեսական ցեղասպանություն[20]:

1955 թ. Սեպտեմբերի 6-7-ի դեպքերը. Պատրվակ ընդունելով Սալոնիկում Աթաթյուրքի տան ռմբահարումը՝ Ստամբուլում և Իզմիրում պետության կազմակերպմամբ տեղի ունեցավ հարձակում ազգային փոքրամասնությունների (հիմնականում հույների և հայերի) տների, խանութների, եկեղեցիների վրա, որը ուղեկցվեց կոտորածով, թալանով և բռնություններով: Այս դեպքերի ընթացքում սպանվել են 10-12 անձ, բռնաբարվել 400 կին[21], թալանվել և ավերվել են ազգային փոքրամասնություններին պատկանող 73 եկեղեցի, մեկ սինագոգ, 8 սրբատեղի (հունական), 2 վանք, 2 գերեզմանատուն, 21 գործարան, 26 դպրոց, 5 սպորտային ակումբ, 1004 տուն, 4348 խանութ,

[20] Akar R., a.g.e., s.15.
[21] Kılıç E., 6-7 Eylül yağma olayları bir MİT organizasyonu, - Sabah, 01.02.2009.

արհեստանոց, 27 դեղատուն և լաբորատորիա, 110 ճաշարան-սրճարան-հյուրանոց[22]:

Այս դեպքերը Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների շատ ներկայացուցիչների համար եղան այն վերջին կաթիլը, որը լցրեց համբերության բաժակը, և նրանցից շատերը վերջնականապես որոշեցին լքել Թուրքիան: Սակայն հարկ է նշել, որ վերը թվարկվածներն ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառված խտրական քաղաքականության հիմնական, բայց ոչ բոլոր մեթոդներն են, քանի որ նման դրսևորումներ հանդիպել են այլ ոլորտներում և ամենօրյա կյանքում ևս:

Հանրապետական Թուրքիայում հայերի գաղթերը կրել են երկու բնույթ՝ ներքին և արտաքին: Ներքին գաղթերը վերաբերել են գավառներում պահպանված հայերի բեկորներին, որոնք կանգնած են եղել բարդ երկընտրանքի առաջ՝ մնալ գավառում և բռնել վերջնական ուծացման ճանապարհը կամ տեղափոխվել Ստամբուլ և ինտեգրվելով հայ

[22] Macar E., Cumhuriyet döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul, 2003, s.197.

համայնքի մեջ՝ փորձել վերագտնել աղճատված ինքնությունը: Խնդիրն այն է, որ գավառներում բացակայել են ամենատարրական պայմանները, որոնք կօգնեին հայերին պահպանել ազգային և կրոնական ինքնությունը. մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո, բացի Ստամբուլից, Թուրքիայի այլ վայրերում, ըստ էության, հայկական դպրոցներ չեն եղել, եկեղեցիների մեծ մասը փակ էին ու ավերված: Այս ամենին հավելյալ պետության և հասարակության ճնշումը ստիպել են շատ քրիստոնյա հայերի թաքցնել իրենց էթնիկ և կրոնական պատկանելիությունը: 1950-ական թվականներից սկսվեց գավառների քրիստոնյա հայերի ինտենսիվ գաղթը Ստամբուլ: Եթե 1920-40-ական թթ. Ստամբուլի համայնքի կորիզը և մեծամասնությունը դեռևս կազմում էին բնիկ ստամբուլցի հայերը, ապա հետագա տարիներին նրանք հիմնականում գաղթեցին արտասահման և նրանց փոխարինեցին գավառից եկած հայերը և համայնքում ավելի շատ օգտագործվում է, ոչ թե «պոլսահայ», այլ «թուրքահայ» հասկացությունը, ինչն ավելի մոտ է իրականությանը:

Տարբեր տարիներին գավառներից գաղթած հայերի մեծ մասի համար, ինչպես իրենք են խոստովանում, հիմնական դրդապատճառը եղել է «հայ մնալու ձգտումը»: Շատ հաճախ հենց Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանն է ձեռնամուխ եղել գավառներից հայերին Ստամբուլ տեղափոխելու գործին, որպեսզի գոնե այդ կերպով փրկի հայերի բեկորները: Հայտնի են օրինակ՝ Գարեգին Խաչատուրյան, Շնորհք Գալուստյան պատրիարքների գործադրած ջանքերն արդեն քրդախոս և թուրքախոս դարձած գավառահայ երեխաներին Ստամբուլի հայկական դպրոցներ տեղափոխելու և հայեցի կրթություն տալու ուղղությամբ:

Սակայն, պետք է նշել, որ գավառներից հայերի գաղթի հարցում կար թուրքական պետական քաղաքականության շահագրգռվածությունը ևս: Այսինքն՝ կարող ենք պնդել, որ պետության նպատակների մեջ էր մտնում Թուրքիայի արևելյան նահանգներում մնացած հայերի բեկորների «կամովին» արտագաղթը, որպեսզի հայկական ներկայությունը չվերաստեղծվեր այդ տարածքներում: Այս նպատակի

համար պետությունը գործադրում էր իր լծակները և ստեղծում համապատասխան պայմաններ, որպեսզի հայերը հեռանային արևելյան նահանգներից: Այն, որ սա եղել է պետական քաղաքականություն, ապացուցում է դեռևս 1947 թվականին հիշխող ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության 9-րդ բյուրոյի (որը պատասխանատու էր փոքրամասնությունների հարցերով) պատրաստած մի զեկույցը, որում մասնավորապես հայերի մասին տեղ են գտել հետևյալ տեսակետները. *«Հայեր. Անատոլիայում վերածվել են կամաց-կամաց սակավացող փոքր համայնքի և քաղաքական ինչ-որ եղանակով ձգտում են ավելացնել իրենց թվաքանակը: Հայերին նախևառաջ Անատոլիայից «մաքրելով» պետք է տեղափոխել Ստամբուլ, այսպիսով հնարավոր կլինի վերահսկողության տակ վերցնել նաև բնակչության աճը»*[23]: Զեկույցում, հենվելով պատմական փորձի վրա, նշվում է հայերին Ստամբուլ տեղափոխելու համար մի հիմնավորում ևս. *«Այս եղանակով և նրանց*

[23] Akar R., Aşkale yolcuları (varlık vergisi ve çalışma kampları), İstanbul, 2006, s. 190.

թվաքանակի աճը կկանխվի, և վաղը, անհրաժեշտության դեպքում, նրանք ավելի հավաքական ձևով կլինեն պետության աչքի առաջ և ձեռքի տակ»: Ըստ այդ զեկույցի, հայերը մի խումբ են, որ չեն ձուլվում, ուստի առաջարկվում է նրանց թվաքանակը պակասեցնել կամ բնակչության փոխանակման, կամ էլ այլ երկրներ նրանց **գաղթը դյուրացնելու** միջոցով[24]: Իսկ հույների համար նշվում է, որ նրանք արդեն իրենցից վտանգ չեն ներկայացնում և հիմնական կարևոր խնդիրը մինչև Կոստանդնուպոլսի գրավման 500-ամյակը՝ 1953 թ., Ստամբուլում ոչ մի հույն չթողնելն է: Նշենք, որ հույների հետ կապված թուրքական իշխանությունների նպատակը, գրեթե, իրագործված է, քանի որ այսօր Ստամբուլում կա ընդամենը 2000 մարդուց բաղկացած հունական համայնք:

Թուրքիայում հայերի ներքին գաղթից բացի, արդեն 20-րդ դարի կեսերից սկսվեց նաև նրանց արտագաղթը դեպի եվրոպական երկրներ: Այս հարցում, ինչպես ասվեց, իր զգալի դերն ունեցավ

[24] Akar R., a.g.e., s.191.

Թուրքիայի պետական հալածանքի քաղաքականությունը: 1990-ական թվականներից նկատվում է թուրքահայերի արտագաղթի ծավալների որոշ նվազում: Համայնքի քանակը լրացվում է նաև Հայաստանից մեկնած հայերի շնորհիվ, որոնք ամուսնանալով թուրքահայերի հետ, ստանում են Թուրքիայի քաղաքացիություն:

* * *

Հանրապետական Թուրքիայի պատմության ընթացքում հայ համայնքի որոշակի քաղաքական ակտիվություն նկատվել է Դեմոկրատական կուսակցության կառավարման ժամանակաշրջանում (1950-1960 թթ.), երբ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում այդ կուսակցությունից երկու հայ պատգամավոր կար, որոնցից մեկը՝ Մկրտիչ Շելեֆյանը, հայտնի էր իր ջերմ հարաբերություններով վարչապետներ Ադնան Մենդերեսի և Սուլեյման Դեմիրելի հետ: Շնորհիվ իր կապերի՝ համայնքային մի շարք խնդիրներ իրենց

լուծումներն ստացան, ինչպես նաև վերաբացվեց Դպրեվանքը: Սակայն այս ներգրավվածությունը քաղաքական կյանքին պայմանական և անհատականացված բնույթ ուներ:

Հանրապետության շրջանում թուրքահայ համայնքն ավելի ակտիվ գործել է առևտրա-տնտեսական ոլորտում և խուսափել ներգրավված լինել ներքաղաքական զարգացումներին, հատկապես 1960-80 թթ. Թուրքիայում ծավալված աջակողմյան և ձախակոմյան ուժերի պայքարում: Բայց և այնպես, համայնքի առանձին ներկայացուցիչներ, ինչպես Մասիս Քյուրքչուգիլը, Սարգիս Չերքեզօղլուն, Հրանտ Դինքը մասնակցել են ձախակողմյան շարժումներին, անդամակցելով տարբեր կուսակցությունների և կազմակերպությունների, սակայն ընդհանուր առմամբ թե համայնքային կառույցները, և թե Պատրիարքարանն աշխատել են հեռու մնալ քաղաքականությունից:

Թուրքահայ համայնքի համար փորձության տարիներ դարձան 1970-80 թթ., երբ Հայկական հարցի ակտիվացման և ASALA-ի գործողությունների

արդյունքում Թուրքիայում ուժեղացան հակահայ տրամադրությունները: Այդ տեսակետից առավել դժվար կացություն ստեղծվեց 1982 թ. Անկարայի էսենբողա օդանավակայանում կազմակերպված գործողության և դրան հետևած Լևոն Էքմեքչյանի դատավարության ժամանակ: Թուրքական իշխանություններն իրենց քարոզչական քաղաքականության մեջ օգտագործում էին նաև թուրքահայ համայնքին: Շնորհք Պատրիարքը վերոհիշյալ գործողությունների դատապարտման հայտարարություններով հանդես եկավ: Թուրքական իշխանություններն իրենց հերթին փորձում էին տարանջատում մտցնել «Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացի, երկրին մեծ ծառայություններ մատուցած թուրքահայ համայնքի» և Սփյուռքի միջև, որտեղ ուժեղ են «ահաբեկչական և ծայրահեղական տրամադրությունները»:

Ստամբուլի հայ համայնքի համար նոր իրավիճակ ստեղծվեց Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո, երբ պոլսահայերը սկսեցին ավելի ակտիվ ընդգրկվել համահայկական

գործընթացներին: Մյուս կողմից, Թուրքիայում նկատվող ժողովրդավարացման միտումները հնարավորություններ են ստեղծում թուրքահայ համայնքին ավելի ակտիվ ներգրավվել ներքաղաքական գործընթացներին: Համայնքի որոշ ներկայացուցիչներ անդամակցում են քաղաքական կուսակցություններին և նրանց ընտրացուցակներով ներկայացվում որպես պատգամավորի, ավագանու թեկնածու:

Հարկ է նշել, որ վերջին ժամանակներս Թուրքիայի իշխանությունները և հասարակության մի մասը սկսեցին ավելի ուշադիր վերաբերվել փոքրամասնությունների հարցին, քանի որ անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած Եվրոպա աշխատելու մեկնած «գաստարբայթեր» թուրքերն այնտեղ ձևավորեցին համայնքներ և հենց իրենք դարձան փոքրամասնություն և սկսեցին կրել փոքրամասնություն լինելու «քաղցր և դառը» կողմերը: Այսօր թուրքերն իրենք էլ են բախվում ազգային փոքրամասնություն լինելու խնդրին, սակայն աշխարհագրական այլ հարթությունում Եվրոպայում

(առավելապես Գերմանիա, Հոլանդիա, Բելգիա), ուր գոյություն ունի միլիոնների հասնող թուրքական համայնք: Պետք է նշել, որ թուրքական իշխանությունները միշտ էլ ուշադրության կենտրոնում են պահել Եվրոպայի թուրքերի խնդիրը և ամեն կերպ նպաստել նրանց շրջանում ազգային-կրոնական ինքնագիտակցության պահպանման գործին, այդպիսով պայքարելով նաև ձուլման դեմ: Այս հարցին անդրադարձել է նաև Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը կոչ անելով Եվրոպայի թուրքերին ինտեգրվել այն հասարակությանը, որի մեջ ապրում են, սակայն ամեն կերպ խուսափել ձուլումից: Ավելին, նա կարծիք է հայտնել, որ ձուլումը մեղք է մարդկության դեմ. «Ոչ մի մարդուց, ոչ մի հասարակությունից չես կարող պահանջել հրաժարվել իր լեզվից, կրոնից, մշակույթից, սովորույթներից: Իսկ եթե պահանջեք, ապա սա մարդկության դեմ մեղք է»[25],- ասել է Էրդողանը:

Թուրքական մամուլում հաճախ կարելի է հանդիպել տարբեր երկրների թուրքական

[25] Hürriyet, 03.04.2008.

համայնքների հետ կապված խնդիրների բարձրաձայնման և սուր քննադատության: Այդպիսիներից վերջինը օրինակ վերաբերում էր Բուլղարիայի թուրքերի հանդեպ կիրառված ծուլման քաղաքականությանը և դրա քննադատությանը[26]: Սակայն եթե իրատես լինենք, ապա նույն և ավելի կոշտ մեթոդներ կիրառվել են Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, ինչը հանգեցրել է նրանց մասնակի կամ լիովին ծուլման, և ի վերջո, այդ քաղաքականությունը եղել Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության ղեկավարությունների անկյունաքարային քաղաքականության կարևոր տարրերից մեկը:

Ներկայումս Թուրքիայում իշխող Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը բազմիցս հայտարարել է, որ դեմ է էթնիկ և կրոնական ազգայնականությանը, և վերջերս էրդողանը բացահայտ քննադատեց և ավելին՝ ֆաշիստական համարեց Թուրքիայի Հանրապետության վարած այն քաղաքականությունը,

[26] Başaran E., Azınlık ezilirse özgürlük olmaz, - Hürriyet, 15.06.2009; Asimilâsyon utancımız, - Hürriyet, 18.06.2009.

որի հետևանքով փոքրամասնությունները հեռացան երկրից[27]: Սակայն սրան զուգահեռ որոշ թուրք բարձրաստիճան ղեկավարների արտահայտությունները շարունակում են մնալ մտահոգիչ և դրանցից առանձնացնենք Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլի 2008թ. նոյեմբերին Բրյուսելում արած հետևյալ հայտարարությունը. «Եթե այսօր էգեյան ծովի ավազանում հույները և Թուրքիայի շատ վայրերում հայերը շարունակեին ապրել, արդյոք մենք կարո՞ղ էինք նույն ազգային պետությունը լինել»[28]: Սա բուռն արձագանք գտավ. վարչապետին ուղղված բաց նամակով հանդես եկան մտավորականներ, պոլսահայեր, տպագրվեցին քննադատող հոդվածներ: Ճիշտ է՝ նախարարը փորձեց մեկնաբանել իր հայտարարությունը, սակայն դրա թողած բացասական տպավորությունը պահպանվեց:

[27] Erdoğan'dan samimi çıkış, - Agos, 29.05.2009.

[28] 'Mübadele olmasa, milli devlet olabilir miydik', - Hürriyet, 11.11.2008.

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՅՍՕՐՎԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ստամբուլի հայ համայնքի առաջ ծառացած խնդիրները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինը բնորոշ է 1923 թ. Լոզանի պայմանագրով ճանաչված Թուրքիայի երեք կրոնական փոքրամասնություններին (հայեր, հույներ և հրեաներ): Նրանք հիմնականում վերաբերում են համայնքային սեփականության և համապատասխան օրենսդրության խնդիրներին, ինչպես նաև կրթական ծրագրերին, դպրոցների ղեկավարման կարգին և մի շարք այլ հարցերին: Երկրորդ խումբն ունի առանձնահատուկ բնույթ և բնորոշ է միայն հայ համայնքին և իր մեջ ներառում է գավառների հայաթափման ու կրոնափոխության խնդիրները:

Թուրքիայում փոքրամասնությունների կարգավիճակի, իրավական և ունեցվածքային խնդիրների ի հայտ գալը մեծամասամբ բխում է Թուրքիայի իշխանությունների կողմից 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի փոքրամասնություններին վերաբերող

հոդվածների (32-45-րդ հոդվածներ)[29] պաշտոնական մեկնաբանությունից: Հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունները Լոզանի պայմանագրով սահմանված իրավունքները բնութագրում են ոչ թե որպես ազգային, այլ կրոնական փոքրամասնության իրավունքներ[30]: Այդ իսկ պատճառով փոքրամասնությունները չեն կարող կուսակցություններ կամ ազգային հաստատություններ ունենալ: Փորձելով շրջանցել այդ սահմանափակումը՝ թուրքահայ համայնքը ստեղծել է մի շարք համայնքային կառույցներ սանոց կամ եկեղեցական միությունների անվան տակ, ինչպես օրինակ, Եսայան Սանոց միությունը: Դրա հետ մեկտեղ, քանի որ Լոզանի պայմանագիրը երեք փոքրամասնությունների իրավունքների ընդհանուր սահմանում և հիմնադրույթներ է պարունակում, իսկ համայնքային

[29] Ключников Ю., Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, выпуск I, Акты Советской дипломатии, часть III, от снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской Революции, Москва 1928, с. 206-207.

[30] Bebiroglu M., Patrik, cemaat ve vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp.

տարբեր բնագավառներին առնչվող հարցեր կանոնակարգվում են արդեն Թուրքիայի ներքին օրենսդրությամբ, ապա դա երկրի իշխանություններին մանևրելու լայն դաշտ է ապահովում: ԵՄ լիիրավ անդամակցության գործընթացում, երբ կառավարող Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը 2008 թ. որոշակի փոփոխություններ կատարեց Համայնքային կալվածքների (Վաքըֆլար քանունու) վերաբերյալ օրենքում, ընդդիմության կողմից մեղադրանքներ հնչեցի, որ իսլամամետ կուսակցությունը Լոզանի պայմանագրի փոքրամասնություններին վերաբերող դրույթներին հակասող օրենք է ընդունել[31]:

Համայնքային սեփականության և դրա տնօրինման հետ կապված խնդիրներ

Մինչև 2008 թ. Համայնքային կալվածքների ու կառույցների և Կալվածքների տնօրինման կարգի վերաբերյալ օրենքներում փոփոխություն կատարելը,

[31] "Lozan kanunla değişemez", - Cumhuriyet, 22.02.2008.

Թուրքիայի փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև թուրքահայության առաջ կանգնած հիմնական խնդիրները բխում էին համայնքային սեփականության հետ կապված պետություն-համայնք հարաբերություններից:

1935 թ. առաջին անգամ ընդունվեց 2762 թվակիր Վաքըֆների օրենքը, որը տարբեր տարիներին որոշ փոփոխությունների ենթարկվելով գործում է մինչ այսօր: Ըստ պրոֆ. Բասքըն Օրանի՝ նման օրենքի ընդունմամբ Աթաթյուրքը նպատակ էր հետապնդում «կոտրել շարիաթական տնտեսության ողնաշարը և այդպիսով իրականացնել հեղափոխական նպատակները»[32]: Համաձայն օրենքի, փոքրամասնություններին պատկանող ամբողջ անշարժ գույքը հաշվառվում էր, և այդ ունեցվածքի տնօրինման վրա վերահսկողությունն իրականացնում է Վաքըֆների տնօրինությունը: Գույքից ստացված եկամուտը դրվում է «Վաքըֆ բանկ», և համայնքը իրավունք էր ստանում օգտվել ոչ թե մայր գումարից, այլ այդ գումարի

[32] Cemaat vakıfları. Bugünkü sorunları ve çözüm önerileri, İstanbul Barosu, İnsan hakları merkezi, Azınlık hakları çalışma grubu, İstanbul, 2006, s. 22.

տոկոսներից[33]: Համայնքային խոշոր հաստատությունների, ինչպիսիք, օրինակ՝ Սուրբ Փրկիչ Հայկական հիվանդանոցը, Թոքաթլյան հյուրանոցը, հաշվապահությունն իրականացվում էր նույնպես Վաքֆների տնօրինության կողմից: Օրենքը սահմանում է նաև համայնքային կառույցների ղեկավար խորհուրդների ընտրության կարգը, խորհուրդների անդամների թիվը, հաշվետվության ձևերը և այլն:

1936 թ. հայ, հույն և հրեա համայնքներից պահանջվեց ներկայացնել իրենց պատկանող բոլոր համայնքային կալվածքների ցուցակը, որը կցվեց օրենքին որպես հավելված և ստացավ «1936 թ. հռչակագիր» (1936 Beyannamesi) անվանումը[34]: 1936-1971 թվականների ժառանգ չունենալու կամ այլ դրդապատճառներից ելնելով մի շարք տներ, հողակտորներ կամ կալվածքներ կտակվեցին, նվիրատվության կամ ուղղակի վաճառքի միջոցով համայնքային տարբեր խորհուրդներին, սակայն սկսած

[33] Kanun Numarası: 2762, Kabul Tarihi: 5/6/1935, - Resmi Gazete, tarih: 13/6/1935, Sayı: 3027, Tertip:3, Cilt: 16, s. 586.
[34] İhanet degil, vallahi adalet, - Hürriyet, 22.02.2008

1974 թ. թուրքական իշխանությունները հայտարարեցին, որ «1936 թ. հռչակագրում» չնշված կալվածքները չեն կարող համայնքային սեփականություն համարվել, մի շարք դատական գործեր բացեցին և Համայնքների տնօրինության և գանձապետարանի միջոցով պետականացրեցին և վերավաճառեցին այդ ունեցվածքը: Այդ ճանապարհով հույն համայնքի ձեռքից առգրավվեց մոտ 400, իսկ հայ համայնքից մոտ 30 անվանում անշարժ գույք[35]: Փոքրամասնությունների կողմից գանձապետարանի կամ Վաքֆների տնօրինության նկատմամբ բացված դատական հայցերը կամ վճռվեցին ի օգուտ պետության, կամ դեռևս մնում են անավարտ[36]: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Լևոն Բեդրոս Ակոբյանի դատական գործը, որը տևում է սկսած 1949-ից[37]: Դրա հետ մեկտեղ, թեև օրենքում նշված էր նոր համայնքային կառույցների ստեղծման և ղեկավարման

[35] Azınlıklar, Vakıflar yasası'nı 'ileri' buldu, - Referans, 22.02.2008.
[36] Ներկա դրությամբ Թուրքիայում 162 փոքրամասնության վաքֆ գոյություն ունի, որոնց պատկանում է 2 396 անշարժ և 1 948 շարժական գույք:
[37] Kirecburnu Savaşında ikinci raund, - Taraf, 06.12.2007.

կարգը, իրականում պետությունը ոչ միայն չէր արտոնում, այլ արգելակում էր նման կառույցների ստեղծումը: 1950-ական թթ-ին ԹԱՄԺ-ի հայ պատգամավոր Մկրտիչ Շելեֆյանը կարողացավ ստանալ այն ժամանակվա վարչապետ Ադնան Մենդերեսի հավանությունը հիմնադրելու Սուրբ Խաչ Դպրեվանք դպրոցը Ստամբուլի Ուսքյուդար թաղամասում, բայց, հաշվի առնելով, որ Դպրեվանքի վերաբերյալ նախարարների խորհրդի որոշումը չընդգրկվեց Վաքըֆների օրենքի մեջ, մինչև այսօր Դպրեվանքի կարգավիճակն իրավական առումով հստակեցված չէ, և այն իրավունք չունի ղեկավար խորհրդի ընտրություններ կատարել, չնայած որ 1957 թ. ընտրված խորհրդի անդամներից մի քանիսը մահացել են:

2008թ-ին, Թուրքիայի օրենսդրական դաշտը ԵՄ երկրներում գործող օրենսդրական դաշտին համապատասխանեցման գործընթացի շրջանակներում, որը հանդիսանում է Թուրքիա-ԵՄ լիիրավ անդամակցության գործընթացի անբաժանելի մաս, կառավարող Արդարություն և զարգացում

կուսակցությունը Վաքըֆների և դրանց տնօրինության մասին օրենքներում կարևոր փոփոխություններ կատարելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ, ինչը հասարակական բուռն քննարկումների առարկա հանդիսացավ[38]: Թուրքիայի նախագահ Ահմեթ Սեզերն վետոյի իրավունք կիրառեց, իսկ ԹԱՄԺ-ում ԱՁԿ կուսակցության շնորհիվ նախագահի վետոյի հաղթահարումից հետո, ընդդիմադիր Ժողովրդա-հանրապետական և Ազգայնական Շարժում կուսակցությունները, պնդելով, որ արված փոփոխությունները «հակասում են Լոզանի պայմանագրին, սահմանադրությանը և հանրապետության հիմնադիր գաղափարախոսությանը» մեղադրեցին կառավարող ԱՁԿ-ին «դավաճանության» մեջ[39]:

---

[38] Վաքըֆների օրենքում փոփոխություններ կատարելու փորձեր ձեռնարկվել էին նաև մինչև 2008թ., սակայն դրանք արդյունք չեն ունեցել: Այսպես, վարչապետ Թուրգութ Օզալը 1987 թ. նման հիմնավորում էր ներկայացրել Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին, սակայն այդ օրենսդրական նախաձեռնությանը ընթացք չէր տրվել: Տես. TBMM Arşivi, Sayı: K.K.Gn.Md. 18/101-2093/04142. 6.7.1987.

[39] Bu kanun ihanet mi?, - Yeni Gazetem Efe, 22.02.2008.

Փոքրամասնությունների տեսակետից ինչպիսի՞ բարենպաստ փոփոխություններ կատարվեցին Վաքըֆների օրենքում: Նախկինում սահմանված էր, որ համայնքի ընտրական միավորը շրջանն է: Եկեղեցիները, ինչպես նաև նրանց կից դպրոցներն ու երգչախմբերը ղեկավարվում են տվյալ թաղամասում բնակվող փոքրամասնության ներկայացուցիչներից ընտրված թաղային խորհրդի կողմից: Այսպիսով, Բաքըրքյոյում բնակվող հայն իրավունք չուներ ընտրվել Բեյօղլուի թաղային խորհրդի անդամ, իսկ Ստամբուլում հայերի թվի պակասեցման և որոշ՝ նախկինում հայաշատ շրջանների հայաթափման պատճառով, համայնքային կալվածքների և կառույցների պահպանման և զարգացման համար լուրջ խնդիրներ առաջ եկան: 1990-ականներին պոլսահայ համայնքը ստիպված էր քննարկել, որ լրացուցիչ գումարներ վճարվի Քուրթուլուշ թաղամասում[40] բնակվող հայերին, որպեսզի նրանք չլքեն իրենց տները

[40] Այդ թաղամասում /Ստամբուլի Աքսարայի շրջան/ գտնվում են Պատրիարքարանը, Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին, Բեզջյան դպրոցը և այլ կարևոր համայնքային հաստատություններ:

կամ չտեղափոխվեն այլ թաղամասեր: 2008 թ. փոփոխություններում Վաքըֆների օրենքի 29-րդ հոդվածում նշվում է, որ համայնքի դիմումի դեպքում և համապատասխան որոշումից հետո, եթե տվյալ վայրում բավականաչափ հայ չի բնակվում, ապա ընտրական շրջանը կարող է մեծացվել և ընդգրկել ոչ թե թաղամասը կամ շրջանը, այլ հոծ զանգված ունեցող ամբողջ նահանգը, կամ նման նահանգի բացակայության դեպքում, փոքրամասնության ներկայացուցիչներով առավել բնակեցված վայրը (նահանգը) այսինքն՝ Ստամբուլը[41]: Հաշվի առնելով, որ Թուրքիայի գավառներում սակավաթիվ հայ բնակչություն է մնացել, օրենքի այս կետը թույլ է տալիս պոլսահայ համայնքին միջոցներ ձեռնարկել Կայսերիում (Կեսարիայում), Դիարբեքիրում, Իսքենդերունում գտնվող հայկական գործող եկեղեցիները և կառույցները պահպանելու համար՝ ղեկավար խորհրդի անդամներ ընտրելով

[41] Kanun No 5737, Vakıflar Kanunu, kabul tarihi: 20/2/2008, - Resmi Gazete, 27 Şubat 2008, sayı 26800, s. 103, Vakıflar Genel Mudurlugunden: Vakıflar Yonetmenliği, - Resmi Gazete, 27 Eylül 2008, sayı: 27010.

Ստամբուլից[42]: 2008 թ. օրենքը հեշտացնում է նաև նոր համայնքային կառույցների հիմնադրման գործընթացը:

Համայնքային հաստատությունների ղեկավար խորհուրդների ընտրությունը իրականացվում է չորս տարին մեկ: Խորհուրդը կարող է լինել երեք հոգուց ոչ պակաս և յոթ հոգուց ոչ ավել[43]: Ընտրելու իրավունք ունեն 18 տարին լրացած տվյալ փոքրամասնությանը պատկանող Թուրքիայի քաղաքացիներ, որոնք բնակվում են տվյալ կառույցի գտնվելու շրջանում: Ղեկավար խորհրդի անդամ լինելու համար պարտադիր է երկու կետ՝ առնվազն նախնական կրթություն և օրենքի 9-րդ կետում թվարկված Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի որոշակի հոդվածներով չդատված լինելը[44]: Դրա հետ մեկտեղ

[42] Bebiroglu M., Vakıflar ve cemaat vakıflar – Faaliyette bulunan vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp?s.

[43] Kanun No 5737, Vakıflar Kanunu, kabul tarihi: 20/2/2008, - Resmi Gazete, 27 Şubat 2008, sayı: 26800.

[44] Նույն տեղում: Վաքֆների մասին օրենքի 7-րդ կետով սահմանվում է նաև, որ 10 տարվա ընթացքում կառույցի ղեկավար կամ ղեկավար խորհուրդ չկազմելու դեպքում, այդ կառույցի տնօրինությունը, դատարանի որոշմամբ, անցնում է Վաքֆների գլխավոր տնօրինությանը, տես. Kanun No 5737, Vakıflar Kanunu, kabul tarihi: 20/2/2008, - Resmi Gazete, 27 Şubat 2008, sayı 26800.

Վաքֆների տնօրինությունում, որը կազմված է 15 հոգուց և հանդիսանում է փոքրամասնությունների կալվածքների և կառույցների վերահսկման և տնօրինման բարձրագույն մարմին, միայն մեկ ներկայացուցիչ կա հայ համայնքից, որը ներկայացնում է բոլոր համայնքային կառույցները:

2008 թ. Վաքֆների ղեկավարման կարգի վերաբերյալ օրենքի 35-րդ հոդվածով առաջին անգամ ճանաչվել է արտասահմանից նվիրատվություն և ֆինանսական օգնություն ստանալու համայնքային կառույցների իրավունքը: Նման նվիրատվությունների կամ ֆինանսական գումարներ ստանալու համար պետք չէ հատուկ թույլտվություն ստանալ, միակ պայմանն այն է, որ այդ գումարները պետք է փոխանցվեն բանկի միջոցով[45]: Այս կետը կարևոր է այն տեսակետից, որ անհրաժեշտության դեպքում հնարավորություն է տալիս համայնքի տնօրինության տակ գտնվող այս կամ այն պատմամշակութային կառույցի վերանորոգման կամ պահպանման համար

[45] Bebiroglu M., Vakıflar ve Cemaat vakıflar – Faaliyette bulunan vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp?s.

անհրաժեշտ գումար նվիրատվության տեսքով փոխանցել Հայաստանից:

Ներկայումս Հայ առաքելական համայնքին պատկանող 39 հաստատություններից 5-ը հանդիսանում են համահայկական հաստատություններ և նրանց տարբերությունն այն է, որ այդ հաստատության հոգաբարձության անդամ ընտրվելու համար բնակության վայրը կարևոր չէ: Ընդունված կարգի համաձայն՝ համահամայնքային հաստատության հոգաբարձուների խորհրդի անդամ են ընտրվում ֆինանսապես ապահով անձինք, քանի որ պետությունը որևէ նյութական օժանդակություն համայնքային կառույցներին չի ցուցաբերում, և նրանք գործում են նվիրատվությունների և այդ հաստատություններին պատկանող հողատարածքներից կամ շենքերի վարձակալությունից ստացված գումարների շնորհիվ: Համահայկական հաստատություններ են՝

1. Յեդիքուլերի Սուրբ Փրկիչ հայկական հիվանդանոց[46],

[46] Թուրքահայ համայնքի ամենամեծ հաստատությունն է, ունի իրեն պատկանող մի շարք կալվածքներ: Հիմնադրվել է

2. Քարագյոզյան որբանոց,
3. Քալֆայան որբանոց,
4. Կենտրոնական վարժարան,
5. Սուրբ Խաչ Դպրեվանք[47]:

Համահամայնքային հաստատություններ են համարվում նաև երեք գերեզմանատները (Շիշլի, Բալըքլը և Ուսքյուդար), որոնց տնօրինությունը, սակայն, փաստացի իրականացնում է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանը:

1834 թ.: Ունի ծերանոց և 1936 թ. հետո համայնքին ժառանգած կտակների հիմնական մասը պատկանում է այս հաստատությանը: 2008 թ. Վաքֆների օրենքի փոփոխությունից հետո Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցը պատրաստում է մի շարք դատական գործեր հարուցել իրեն կտակած շենքերի վերադարձման կամ փոխհատուցում տրամադրելու համար: Հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն է Պետրոս Շիրինօղլուն:

[47] Ի տարբերություն այլ համահամայնքային հաստատությունների՝ չունի հստակ ձևավորված կարգավիճակ: Շնորհք պատրիարքի և Դեմոկրատական կուսակցությունից ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր Մկրտիչ Շելեֆյանի ջանքերի շնորհիվ Թուրքիայի կառավարությունը 1957 թ. թույլատրեց վերականգնել Դպրեվանքը, սակայն կանոնակարգը չհաստատեց: Այդ իսկ պատճառով հիմնադրման պահից մինչ օրս հոգաբարձության խորհրդի պաշտոնական ընտրություններ չեն անցկացվել, չնայած խորհրդի անդամների մեծ մասը փոխվել է, դե-յուրե գործում է 1957 թ. խորհրդի կազմը:

Վաքըֆների և դրանց տնօրինության կարգում օրենքների 2008 թ. փոփոխության արդյունք կհանդիսանա այն, որ 1936 թ. հռչակագրում նշված, սակայն հետագա տարիներին գանձապետարանին անցած երեք փոքրամասնությունների սեփականությունները կվերադարձվեն համայնքներին: Պաշտոնական տվյալներով՝ 212 նման սեփականություն գոյություն ունի, որոնց արժեքը կազմում է 150 միլիոն նոր թուրքական լիրա[48]: Գոյություն ունի նաև 160[49] տարբեր տեսակի անշարժ գույք (բնակարաններ, շենքեր, հողատարածքներ), որոնք 1936-1971 թթ. նվիրատվության, կտակի կամ գնման միջոցով ձեռք են բերվել տարբեր համայնքային կառույցների կողմից, սակայն պետությունն առգրավել է 1974 թ. հետո վերոնշված եղանակներով ձեռք բերված, սակայն սեփականության իրավունք չստացած

[48] Azınlık malları geri verilecek, - Yeni Asır, 22.02.2008.

[49] Դրանցից 18 սեփականության վկայականները պատկանում են տարբեր եկեղեցիներին, 28-ի սեփականության վկայականները Վճռաբեկ դատարանի կողմից չեղյալ հայտարարվելով, տնօրինության իրավունքը հանձնվել է Վաքըֆների հոգաբարձության խորհրդին, 114 գտնվում է գանձապետարանի վերահսկողության տակ, տես. İhanet degil, vallahi adalet, - Hürriyet, 22.02.2008.

կալվածքները[50]: Փոփոխված օրենքը նախատեսում է դրանք համայնքներին վերադարձնելու մեխանիզմ: Ընդդիմությունը մեղադրում է կառավարությանը, որ օրենքն այժմ թույլ է տալիս փոքրամասնություններին պահանջել գանձապետարանում գրանցված 59 կալվածքները, որոնք 10 տարվա ընթացքում հոգաբարձուների խորհուրդ չձևավորելու կամ որոշ շրջաններում համայնք չմնալու պատճառով դարձել են պետության սեփականություն[51], ինչպես նաև փոքրամասնությունները մեծաքանակ հողային սեփականություն կստանան[52]:

Բոլոր դրական կողմերի հետ մեկտեղ 2008 թ. օրենքը պոլսահայ համայնքի համար երկու կարևոր խնդիրների լուծման մեխանիզմ չի նախատեսում: Առաջինը վերաբերում է նրան, որ օրենքը չի

[50] Vakıflar Kanunu ileri adım, ama hala eksikler var, - Referans, 22.02.2008.

[51] İhanet degil, vallahi adalet, - Hürriyet, 22.02.2008.

[52] Ազգայնականներին մոտ կանգնած «Օրթադողու» օրաթերթի լրագրող Թայլան Սորգունը նշում է, որ, օրինակ, Հայաստանը կարող է իրավական պահանջներ ներկայացնել Աղթամարի վերաբերյալ, տես. Taylan, Sorgun, Yeni Vakıflar Kanunu tamam. Dönelim mi 9 Haziran 1919'a? - Ortadoğu, 22.02.2008.

նախատեսում պետության կողմից բռնագրավված գերեզմանոցների տարածքների վերադարձում կամ փոխհատուցում[53]: Հանրապետության շրջանում ճանապարհաշինության կամ այլ պատրվակներով հայ առաքելական (Օրթաքյոյ, Բեշիքթաշ) և կաթոլիկ (Սուրբ Հակոբ գերեզմանոց, Թաքսիմ-Էլմադաղ) համայնքներին պատկանող գերեզմանների տարածքներ են վերցվել: Հատկապես հայ կաթոլիկ համայնքը մեծ վնաս է կրել, քանի որ Սուրբ Հակոբ գերեզմանոցը գտնում էր Ստամբուլի կենտրոններից մեկում (Թաքսիմ հրապարակի մոտ), այն ամբողջովին ոչնչացվել է և որևէ հատուցում չի տրվել:

Երկրորդ՝ ընդունված օրենքում որևէ խոսք չի ասվում գանձապետարանի կողմից երրորդ անձանց համայնքային կալվածքների վաճառման դեպքում փոխհատուցում տրամադրելու մասին: Նման կալվածքների հետ վերադարձնելու կամ փոխհատուցում ստանալու համար թուրքահայ համայնքը պետք է դիմի դատական ատյաններին, կամ,

[53] Vakıflar Kanunu ileri adım, ama hala eksikler var, - Referans, 22.02.2008.

Թուրքիայում հնարավորությունների սպառման դեպքում, Եվրոպայի մարդու իրավունքների դատարան[54]:

Համայնքին պատկանող սեփականության և դրանց վարձակալումից ստացված գումարների հարցում ստամբուլահայ համայնքի խնդիրն այն է, որ ոչ բոլոր թաղամասերում գտնվող սեփականություններն են եկամտաբեր: Եթե Բեյօղլու թաղամասի հոգաբարձուների խորհուրդը կարողանում է սեփականության վարձակալումից ստացված եկամուտներով ապահովել Եսայան դպրոցի բյուջեն և մի շարք կառույցների գործունեությունը, ապա Օրթաքյոյի հոգաբարձուների խորհուրդը ստիպված է դպրոցի բյուջեի տարեկան բացը լրացնելու համար «սիրո սեղան» կազմակերպել և նվիրատվություններ ակնկալել: Հոգաբարձուների կամ թաղային խորհրդի նյութական կարողություններն ազդում են նաև համայնքային կյանքում նրա խաղացած դերի և նշանակության վրա:

[54] Vakıflar Yasa tasarısı tazminatın onunu açar, - Referans, 06.12.2007.

Ի տարբերություն հայ առաքելական համայնքի՝ Ստամբուլի հայ կաթոլիկ համայնքը չունի կալվածքների հետ խնդիր, քանի որ համայնքի սակավաթվության պայմաններում համայնքային սեփականությունից ստացվող եկամուտները բավարարում են դպրոցների և այլ հայ կաթոլիկ հաստատությունների պահպանմանը: Հարկ է նշել, որ հայ կաթոլիկ համայնքին պատկանող մի քանի կարևոր հաստատություններ, ինչպես Սուրբ Հակոբ հիվանդանոցը, Մխիթարյան վարժարանը գտնվում են Ստամբուլի կենտրոնում և նրանց սեփականություն հանդիսացող շենքերի վարձակալությունից զգալի գումարներ են ստացվում: 2005թ. հայ կաթոլիկ համայնքն իրավունք ստացավ առևտրական կենտրոն հիմնադրել 1950-ական թթ.ին հրկիզված «Շան» կինոթատրոնի տեղը, ինչը զգալի եկամուտ կբերի հայ կաթոլիկ համայնքին:

Կրթական խնդիրներ

19-րդ դարի կեսերին Պոլսի 454 դպրոցներից 174-ը պատկանում էին ոչ մուսուլմաններին (հայերին, հույներին, հրեաներին), իսկ այդ դպրոցներում գրանցված էին Ստամբուլի ընդհանուր աշակերտության մոտ կեսը՝ 16.248-ը[55]: Թուրքական աղբյուրները, խոսելով Օսմանյան կայսրության շրջանում բացված և գործող հայկական դպրոցների մասին, մեծ մասամբ դրանք ներկայացնում են որպես հակապետական իմա՝ հակաթուրքական գաղափարներ ձևավորող օջախներ: Այդ գաղափարներն էլ ավելի էին ակտիվանում Օսմանյան կայսրությունում արևմտյան միսիոներական կազմակերպությունների գործունեության ակտիվացմանը զուգահեռ: Միսիոներներին ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները և հատկապես հայերը, ըստ թուրքական աղբյուրների, դիտում էին որպես իրենց «անջատողական ձգտումների»

[55] Alkan M. Ö., Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri, Tarihsel istatistikler dizisi, Devlet İstatistik Kurumu, sayı 6, s. 18.

աջակցության լավ տարբերակ[56]: Ավելի ծայրահեղական դիրքորոշում ունեցող թուրք հեղինակները գտնում են, որ «Օսմանյան կայսրությունը քանդել, մասնատել ձգտող իմպերիալիստական արևմտյան պետությունները համագործակցել են ազգային փոքրամասնությունների հետ, որոնց դպրոցներում կրթություն են ստացել հետագայում իրենց համար աշխատող հոգևորականներ և լրտեսներ»[57]:

Ներկայումս Ստամբուլի հայ համայնքի կրթական խնդիրները մասն են կազմում ընդհանրապես Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների կրթական խնդիրների, և այս առումով հետաքրքիր փաստեր են հրապարակվել վերջերս Եվրոմիության աջակցությամբ պատրաստված «Թուրքիայում խտրականության դեմ պայքար և փոքրամասնությունների իրավունքների աջակցություն» զեկույցում: Այսպես, ըստ այդ զեկույցում տեղ գտած

[56] Haydaroğlu P., Osmanlı İmparatorluğunda yabancı okullar, Ankara, 1990, s. 180.
[57] Kılıç R., Osmanlı Türkiye'sinde azınlık okulları (19. yüzyıl), - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=374&DilId=1

տվյալների՝ որոշակիորեն երևում է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների դպրոցների և աշակերտների թվի նվազում, ինչը մեծապես կապված է պետության վարած քաղաքականության հետ, որտեղ գերիշխում են ձուլման տարրերը: Ընդ որում, զեկույցի այն հատվածը, որը վերաբերում է կրթական վիճակին, վերնագրված է բավական խոսուն. «Մոռանա՞լ, թե՞ ձուլում. Թուրքիայի կրթական համակարգում փոքրամասնությունները»[58]: Ըստ ներկայացված տվյալների, 1930-31 թթ. Թուրքիայում եղել է 117 փոքրամասնությունների դպրոց, իսկ 1995-96 թթ. դրանց թիվը իջել է 34-ի[59]:

Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման առաջին տարում՝ 1923-ին Ստամբուլում եղել է 47 հայկական դպրոց[60], 1972-73 ուս. տարում դրանց թիվը իջել է 32-ի՝ 7360 աշակերտով, 1999-2000 ուս.

[58] Unutmak mı, asimilâsyon mu? Türkiye'nin eğitim sisteminde azınlıklar, - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=409&DilId=1
[59] Cumhuriyet dönemi İstanbul istatistikleri, Eğitim İstanbul I (İlk, Orta, Lise, 1928 - 1996), İstanbul Külliyatı, İstanbul, 1998, s. 14.
[60] Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009, s. 194.

տարում՝ 18-ի՝ 3786 աշակերտով[61], իսկ 2008-ին արդեն հայ աշակերտների թիվը 3072 էր[62]: Ինչպես տեսնում ենք, 30 տարվա ընթացքում հայ համայնքը կորցրել է իր դպրոցների և աշակերտության մոտ կեսը: Ըստ պոլսահայ մանկավարժ Կարո Փայլանի. «Ամեն տարի 150-200 աշակերտ ենք կորցնում և եթե այսպես շարունակվի, ապա առաջիկա տարիներին ստիպված կլինենք 6-7 դպրոց փակել»[63]:

Թուրքիայում հայկական դպրոցների թվաքանակի անկումը հիմնականում կապված է աշակերտների թվի նվազման հետ, որն ունի մի քանի պատճառ. սակայն, հարկ է նշել, որ թուրքական պետական քաղաքականությունը ևս նպաստել է տարատեսակ խնդիրների ի հայտ գալուն: Այսպես, 1924 թ. մարտի 3-ին Թուրքիայում ընդունվում է օրենք «Կրթության նույնականացման» մասին, որը պահանջում էր Թուրքիայի տարածքում բոլոր

[61] Գույումճեան Ս., Ակնարկ մը՝ Ստանպուլահայ Վարժարաններու Իրականութեան, Ստանպուլ, 2000, էջ 24:
[62] Unutmak mı, asimilâsyon mu? Türkiye'nin eğitim sisteminde azınlıklar, - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=409&DilId=1
[63] Ibid.

կրթական հաստատություններին իրենց գործունեությունը համապատասխանեցնել լաիցիզմի սկզբունքներին: Այն պոլսահայ կրթական հաստատությունների համար լուրջ դժվարություններ առաջ բերեց, քանի որ ազգային կրթօջախներում հիմնականում դասավանդում էին հոգևորականները, իսկ այդ օրենքի պահանջով նրանց մուտքը դպրոց արգելվեց: Բացի այդ, հայկական դպրոցներում դասավանդող ուսուցիչները ստիպված եղան որակավորման քննություններ հանձնել ստեղծված պետական հանձնաժողովներում, ձեռք բերել համապատասխան վկայականներ և նոր միայն իրավունք ստանալ դասավանդել հայկական դպրոցներում: Հարկ է նշել, որ Ազգային կրթության նախարարության մասնավոր կրթական հաստատությունների 26810 թվակիր հրահանգի 32-րդ հոդվածի ե/ կետում հատուկ նշվում է, որ «դպրոցներում պաշտոնավարող Թուրքիայի քաղաքացիների համար պայման է հանդիսանում թուրքերենի իմացությունը, թուրքերենի ճիշտ և կանոնակարգված օգտագործումը: Անհրաժեշտության

դեպքում այդ դասախոսները պետք է թուրքերենի քննություն հանձնեն»[64]: 1937 թ. Թուրքիայի կրթության նախարարության կողմից ընդունվեց մի օրենք, որը պարտավորեցնում էր ազգային փոքրամասնությունների դպրոցներում պարտադիր ունենալ թուրք փոխտնօրեն աշակերտներին «թուրքական մշակույթին համապատասխան դաստիարակելու համար»[65]: Ուշագրավ է, որ շատ հաճախ փոխտնօրենի պաշտոնին նշանակվում են ազգայնամոլական կողմնորոշում ունեցող մարդիկ: Փոքրամասնություններին պատկանող դպրոցներում ուսումնական գործընթացի կազմակերպման և վերահսկողության սահմանման խնդիրները կարգավորվում են Ազգային կրթության նախարարության մասնավոր կրթական հաստատությունների 26810 թվակիր հրահանգով, որի հիմք հանդիսանում է 8/2/2007 թվականի 5580 թվակիր Հատուկ կրթական հաստատությունների մասին

[64] T.C. Resmi Gazete, 8 Mart 2008, sayı: 26810.
[65] Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009, s. 195-196.

օրենքը[66]: Փոքրամասնության դպրոց կարող է հաճախել այդ փոքրամասնությանը պատկանող Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացու երեխան[67]:

Թուրքիայի Եվրոմիությանն անդամակցելու գործընթացի համատեքստում մի շարք հետազոտություններ են անցկացվում այդ երկրում մարդու իրավունքների ոլորտի վերաբերյալ և հետազոտություններից մեկում ազգային փոքրամասնությունների կրթական վիճակի հետ կապված առկա են խորհուրդներ՝ ուղղված թուրքական կառավարությանը, որոնք են՝ վերացնել փոքրամասնությունների դպրոցներում փոխտնօրենի և թուրքական մշակույթի ուսուցչի պարտադիր թուրք լինելու պայմանը[68]:

Եթե 19-րդ դարի վերջին Ստամբուլում կար 63 հայկական դպրոց, որոնցից 45-ը՝ առաքելական, 10-ը՝

[66] T.C. Resmi Gazete, 8 Mart 2008, sayı: 26810.
[67] Նախկինում սահմանափակումներ գոյություն ունեին. եթե հայրն ազգությամբ հայ է, ապա նրա երեխան իրավունք ունի հաճախել հայկական դպրոց, իսկ եթե հայրն օտարազգի է, իսկ մայրը հայ, ապա նահանգապետարանի կրթական վարչության հատուկ թույլտվություն էր հարկավոր:
[68] Ակօս, 14.12.2007:

կաթոլիկ և 8-ը՝ ավետարանչական[69], ապա այսօր գործում են հայկական ընդամենը 18 կրթօջախներ: Հայ Առաքելական համայնքին պատկանող 14 ազգային կրթօջախներն են՝ Գալֆայան ճեմարան-կրթարանը Սկյութարում, Ներսեսյան Երմոնյան կրթարանը Սկյութարում, Ս. Խաչ վարժարանը (Դպրեվանք) Սկյութարում, Կենտրոնական վարժարանը Գալաթիայում, Եսայան կրթարանը Թաքսիմում, Սահակյան-Նունյան կրթարանը Սամաթիայում, Բեզջյան կրթարանը Քումքափըում, Դադյան կրթարանը Բաքըրքյոյում, Մերամեթչյան կրթարանը Ֆերիքյոյում, Լևոն Վարդուհյան կրթարանը Թոփքափըում, Եշիլքյոյի կրթարանը Եշիլքյոյում, Քարագյոզյան կրթարանը Շիշլիում, Թարգմանչաց կրթարանը Օրթաքյոյում, Արամյան Ունջյան կրթարանը Քադըքյոյում: Իսկ Հայ Կաթողիկե համայնքն ունի 4 դպրոց՝ Բոմոնթիի կրթարանը Բոմոնթիում, Սամաթիայի Անարատ հղիության կրթարանը Սամաթիայում, Փանգալթըի Անարատ հղիության

[69] Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009, s. 191.

կրթարանը Փանգալթըում, Փանգալթըի կրթարանը Փանգալթըում:

Պոլսահայ վարժարանների վիճակի աստիճանական անկումն ունի իր հիմնավոր պատճառները, որոնցից առանձնացնենք մի քանիսը.

1. Ամենակարևոր խնդիրներից է հայ աշակերտների թվաքանակի տարեցտարի նվազումը. տարիներ առաջ հայ ծնողների մեծ մասն իր երեխաներին ուղարկում էր գոնե հայկական նախակրթարան, որտեղ նրանք ընդհանուր գիտելիքներին զուգահեռ սովորում էին նաև հայերեն: Սակայն այժմ պատկերն այլ է. «Վերջին մի քանի տասնամյակներում թուրքական դպրոցների մակարդակը բարձրացավ, բացվեցին անգլերեն ուսուցմամբ դպրոցներ, և բազմաթիվ հայեր այժմ նախընտրում են իրենց զավակներին այդ դպրոցներն ուղարկել»[70]: Բացի այդ, համալսարանների ընդունելության քննությունները քանի որ անցկացվում են թուրքերենով, շատերը նախընտրում են իրենց երեխաներին տալ թուրքական դպրոցներ, որպեսզի

[70] Լոքմագյոզյան S., Ստամբուլի հայկական դպրոցները, - Գլոբուս վերլուծական տեղեկագիր, Երևան, 2008, թիվ 3, էջ 22:

հետագայում խնդիրներ չծագեն: Սակայն այս երևույթը, այսինքն՝ երեխաներին հայկական դպրոցներ չուղարկելը, դեռևս մի քանի տարի առաջ շատ բացասաբար էր ընկալվում համայնքում, այդ մասին բավական կոշտ հայտարարություններ էր անում պատրիարք Մեսրոպ Մութաֆյանը և ջանում կանխել այդ ընթացքը:

Աշակերտների թվի նվազումն ուղղակիորեն կապված է նաև պոլսահայերի արտագաղթի հետ: Հարկ է շեշտել, որ Ստամբուլի հայկական դպրոցների աշակերտության թիվը պահպանվել կամ շեշտակի չի նվազել օրինակ՝ 1960-ականներին նաև շնորհիվ նրան, որ գավառներից բազմաթիվ հայեր սկսեցին տեղափոխվել Ստամբուլ ու իրենց երեխաներին ուղարկել հայկական դպրոցներ: Այդ տեղափոխվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի կրոնափոխված, ծպտյալ հայերը, որոնք այդ միջոցով ձգտում էին վերստին տիրապետել հայոց լեզվին և մշակույթին:

2. Հայկական դպրոցների կարևոր խնդիրներից է հայերեն դասագրքերի սակավությունը, որակն ու նաև այն, որ արևելահայերենի և արևմտահայերենի միջև առկա տարբերությունների հետևանքով պոլսահայ երեխաները դժվարանում են ուսանել հայաստանյան դասագրքերով: Բացի այդ, արգելվում է դասավանդումը արտերկրում տպագրված դասագրքերով: Թուրքիայի տարածքում գործող փոքրամասնությունների դպրոցներում իրավունք չունեն դասավանդել անձինք, ովքեր Թուրքիայի քաղաքացի չեն[71]:

Պետությունն օրենսդրորեն վերահսկողություն է սահմանում թե՛ դասավանդվող առարկաների, թե՛

[71] Ազգային կրթության նախարարության մասնավոր կրթական հաստատությունների 26810 թվակիր հրահանգի 32-րդ հոդվածի Բ կետում նշվում է, որ «փոքրամասնությունների որոշ դպրոցներում մշակութային պայմանագրերի համաձայն կամ փոխադարձության սկզբունքի հիման վրա, նախարարության կողմից փաստաթղթերի ստուգումից և դրական կարծիքի դեպքում կարող են պաշտոնավարել նաև օտարահպատակները» (T.C. Resmi Gazete, 8 Mart 2008, sayı: 26810), բայց պրակտիկորեն դա վերաբերում է միայն հույների և հրեաների դպրոցներին, հաշվի առնելով այդ երկրների հետ կնքված մշակութային համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրերը:

դպրոցի ղեկավարման և ուսուցիչների նշանակման ոլորտներում: Կրթության նախարարության համաձայնությամբ նահանգապետարանի կրթության վարչության կողմից նշանակվում է թուրքերեն լեզվի և գրականության ուսուցիչը, որը միաժամանակ ստանձնում է հայկական դպրոցի փոխտնօրենի պաշտոնը: Այլ ուսուցիչների նշանակումը կատարվում է նահանգապետարանի կրթական վարչության կողմից տնօրենի և փոխտնօրենի համատեղ առաջարկության հիման վրա[72]: Այսպիսով, օրենսդրորեն ևս հայ տնօրենը կամ դպրոցի հոգաբարձուների խորհուրդը չի կարող առանց պետության կողմից նշանակված ազգությամբ թուրք փոխտնօրենի կադրային փոփոխություններ իրականացնել համայնքին պատկանող դպրոցներում:

Հայկական դպրոցները ֆինանսապես նույնպես լավ վիճակում չեն, աշխատավարձերը ցածր են և սա իր հերթին չի խթանում, որպեսզի պոլսահայ երիտասարդները ցանկանան ստանալ համապատասխան ուսում, որի ավարտից հետո կկարողանան աշխատել հայկական դպրոցներում:

[72] Նույն տեղում:

Բացի այդ՝ առօրյայում և ընտանիքում օրեցօր ծավալվող թուրքախոսության մակարդակը ևս ազդում է դպրոցների վրա և ցավով պետք է նշել, որ հայոց լեզուն հայկական դպրոցներում շարունակաբար նահանջում է: Ուսուցիչները չեն տիրապետում հայերենին այն աստիճան, որ կարողանան դասավանդել, իսկ աշակերտության մոտ էլ շատ նախանձախնդրություն չի նկատվում: Նախկինում, բացի թուրքերենից և պատմությունից, բոլոր այլ առարկաները դասավանդվում էին հայերեն, այժմ պատկերը հակառակն է՝ հայերեն դասավանդվում է լեզուն և գրականությունը, մյուս առարկաները՝ թուրքերեն:

3. Վերջին տարիներին խնդիր է ծագել նաև Ստամբուլում անօրինական բնակվող մեծ քանակությամբ ՀՀ քաղաքացիների երեխաների հայկական դպրոցներում ուսանելու հետ կապված: Խնդիրը հայ համայնքի ներկայացուցիչները բարձրացրել են Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի մոտ, որը խոստացել է ընթացք տալ: Սակայն ս.թ. հունվարի 31-ի TRT-1 հեռարձակվող «Երկարությամբ և

լայնությամբ» ծրագրում պատասխանելով լրագրողների հարցերին, Էրդողանը նշել է, որ. «մինչև Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը և օրենսդրական դաշտի ստեղծումը, չի կարող այդ մասին խոսք լինել»[73]:

Լեզվական խնդիրներ

Ստամբուլի հայ համայնքի ներկայիս կարևոր խնդիրներից է նաև հայոց լեզվի վիճակը. հայախոսությունը շարունակաբար անկում է ապրում, սա կապված է տարբեր հանգամանքների հետ, սակայն կարևոր տեղ պետք է հատկացնել նաև պետության վարած քաղաքականությանը, որը մեղմ ասած բարյացկամ չէ ոչ թուրքախոսության հանդեպ: Որպես պետական քաղաքականության դրսևորում, կարելի է հիշել հանրապետական Թուրքիայում տարբեր տարիներին բուռն ծավալում գտած «Հայրենակից, թուրքերեն խոսիր» ակցիաները, որոնց նպատակն էր

[73] Sabah, 31.01.2010.

հատկապես հասարակական վայրերում արգելել բացի թուրքերենից այլ լեզվի կիրառումը: Այս ամենն ուղեկցվում էր տարատեսակ հալածանքի դրսևորումներով և դրա հետևանքներից է նաև այսօրվա պատկերը: Հասարակական վայրերում հայախոսության անկմանը հետևեց նաև տանը թուրքերենի գործածումը: Հայերենի մակարդակի անկման մասին ներհամայնքային մի քննարկման ժամանակ նույնիսկ կարծիք է հնչել, որ հայերենը վերածվել է «միջանկյալ լեզվի» կամ «մայրենի լեզվից թույլ, օտար լեզվից ուժեղ կարգավիճակի»: Նույնիսկ կարծիք կա, որ հայերենն այսօր. «ոչ թե հայկական համայնքի, այլ ուսուցիչների լեզուն է»[74]: Ներկայումս համայնքի եկեղեցիներում անգամ ստիպված քարոզը կարդացվում է նաև թուրքերեն: Թուրքախոսների թիվը հատկապես շատ է գավառներից Ստամբուլ տեղափոխվածների (որն ունի իր օբյեկտիվ պատճառները) և երիտասարդության շրջանում:

Վերջերս Ստամբուլի հայ համայնքում կատարվել է հետազոտություն՝ ըստ տարիքային

[74] Agos, 11.10.1996.

խմբերի հայերենի գործածման հետ կապված, և ունենք հետևյալ պատկերը.

Ըստ տարիքային խմբերի՝ ամենաշատ կիրառվող լեզու[75]

Տարիքային խումբ	13-18	19-24	25-34	35-44	45-60	60+	Ընդհանուր
Հայերեն	26.7	8.8	17,5	22,4	22,2	33,3	18,4
Թուրքերեն	73.3	90.0	77,5	76,6	76,6	66,7	80,1

Ներկայացված աղյուսակից պարզ է դառնում, որ հայերենին տիրապետում է համայնքի ընդամենը 18 տոկոսը:

[75] Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009, s. 309.

Խառն ամուսնությունների խնդիրը

Հայության շրջանում էնդոգամիան (ներքին ամուսնությունները) լայն տարածում ունի, և փորձ է արվում դա պահպանել նաև Հայաստանից դուրս: Պոլսի համայնքում ևս էնդոգամիային մեծ ուշադրություն է հատկացվել, սակայն տեղի ունեցող մի շարք գործընթացներ իրենց ազդեցությունն են թողել նաև այս երևույթի վրա և համայնքում խառնամուսնությունները գնալով շատանում են, նույնիսկ հնչում են տեսակետներ, որ դրանք հասել են 40-50 տոկոսի: Այս ամենը մտահոգիչ է և պետք է հարցին մոտենալ նաև այն տեսանկյունից, որ խառնամուսնություններն իրենց հետ բերում են մի շարք խնդիրներ. մասնավորապես՝ այդ ամուսնություններից ծնված երեխաների կրոնական պատկանելիության և ազգային ինքնագիտակցության հարցերը:

Խառնամուսնության և թուրքախոսության երևույթներն ավելի արտահայտված են երիտասարդության շրջանում: Թուրքահայ համայնքում

նույնիսկ համոզմունք գոյություն ունի, որ երբ իշխանությունները ճնշում էին գործադրում ավելի հեշտ էր պահպանել հայկական ինքնությունը պահպանել քան հիմա: Հատկապես համալսարաններում կրթություն ստացող և հայացքներով ավելի առաջադեմ երիտասարդության շրջանում խառնամուսնություններն ավելի մեծ թափ են ստանում: Որպես կանխման միջոց, համայնքային տարբեր կազմակերպությունները, սանոց միությունները երիտասարդության համար երեկոներ և տարբեր միջոցառումներ են կազմակերպում, ուր հայ երիտասարդությունը կարող է շփվել և կապեր հաստատել:

Խառնամուսնությունների հետ առնչվում է նաև կրոնափոխության խնդիրը: Այս խնդիրն ունի երկու դրսևորում՝ հայեր, որոնք ցանկանում են հրաժարվել իրենց կրոնից և այդպիսով դադարել փոքրամասնություն լինելուց և ժամանակին կրոնափոխված հայերի զավակներ, որոնք վերականգնելով իրենց ինքնությունը, ցանկանում են վերադառնալ նախնիների կրոնին: Նախկինում որպեսզի Պատրիարքարանը կարողանար կնքել

դիմողին, անհրաժեշտ էր դատարանի որոշում: Սակայն, ս.թ. փետրվարի 2-ին Եվրոպայի մարդու իրավունքների դատարանը, Թուրքիայի քաղաքացի Սինան Ըշըքի դիմումի հիման վրա որոշում է կայացրել, որով Թուրքիայում անձի վկայականում գոյություն ունեցող «կրոն» բաժինը համարել է մարդու իրավունքներին հակասող և պարտադրել վերացնել այն[76]: Այս որոշումը դյուրացնում է քրիստոնեության վերընդունման գործընթացը: Այնուամենայնիվ, հարկ է հաշվի առնել, որ թուրքական հասարակությունում բացասական վերաբերմունք գոյություն ունի քրիստոնեական միսիոներների գործունեության և կրոնափոխների վերաբերյալ, և շատերը, ցանկության դեպքում էլ, վախենում են նման քայլի դիմել:

[76] AIHM'den Turkiye'yle ilgili iki kritik karar, - Hürriyet, 02.02.2010.

Կ.Պոլսի Պատրիարքարանը և իրավական խնդիրները

Պոլսո հայոց Պատրիարքարանը հիմնադրվել է 1461 թ., երբ Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո սուլթան Մեհմեթ 2-րդը Բուրսայից հրավիրում է տեղի առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսին, որն էլ դառնում է նորաստեղծ Պատրիարքարանի առաջին առաջնորդը: Սակայն միայն 1543 թվականին Աստվածատուր առաջինից սկսած են կիրառում պատրիարք տիտղոսը[77]: Մինչև օրս Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանն ունեցել է 84 գահակալ: Ներկայումս պատրիարք Մեսրոպ 2-րդը անբուժելի հիվանդ է և չի կարողանում կատարել իր պարտականությունները ու սպասվում են աթոռակից պատրիարքի ընտրություններ:

Օսմանյան շրջանի վերջին Հայոց պատրիարքը՝ Զավեն Տեր-Եղիայանը, ով բավական ակտիվ գործունեություն է վարել հատկապես 1918-22 թթ., ստիպված է եղել հրաժարական տալ և լքել Թուրքիան 1922-ին: Դրանից հետո մինչև 1927 թ. Պոլսո Հայոց

[77] Seropyan V., Ermeni Patrikliği, - Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, s. 188.

պատրիարքի գահը թափուր է եղել և 1923-27 թթ. այն վարել է տեղապահ ընտրված Գևորգ եպիսկոպոս Ասլանյանը[78]:

Թուրքիայի Հանրապետությունում առաջին անգամ Հայոց պատրիարքի ընտրություններ տեղի են ունեցել 1927 թ. և պատրիարք է ընտրվել Մեսրոպ Նարոյանը (1927-1944 թթ.): Նրա մահից հետո պատրիարքական գահը կրկին թափուր է մնում, և Գևորգ եպիսկոպոս Ասլանյանը երկրորդ անգամ է դառնում տեղապահ (1944-1950 թթ.): Եվ միայն 1950 թվականի վերջին անց են կացվում պատրիարքի ընտրություններ ու ընտրվում է Գարեգին արքեպիսկոպոս Խաչատուրյանը, ով այդ ժամանակ Լատինական Ամերիկայի Հայոց հոգևոր առաջնորդն էր: 1951 թ. վերադառնալով Թուրքիա՝ նա մարտի 16-ին ստանձնում է պատրիարքի պարտավորությունները: 1961 թ. Գարեգին Խաչատուրյանի մահից հետո պատրիարք է ընտրվում Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը, ով այդ գահի ամենաերկարակյաց

[78] Bebiroğlu M., Cumhuriyet döneminde Ermeni Patrikleri ve önemli olaylar, - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=442&DilId=1

գահակալներից էր (1961-1990 թթ.): Նրա ջանքերով համայնքային կյանքում նկատվում է աշխուժություն, աշխատանքներ են տարվում գավառահայության վիճակի բարելավման համար: Չնայած Պոլսո բոլոր պատրիարքների համար էլ դժվար է եղել, սակայն Շնորհք պատրիարքի գահակալությունը համընկնում է Հայոց ցեղասպանության խնդրի ակտիվացման ժամանակաշրջանի հետ: Այսպես, 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակին, թուրք լրագրողներն ուղղակիորեն հարցրել էին Շնորհք պատրիարքին, թե արդյո՞ք եղել է ցեղասպանություն: Շնորհք պատրիարքը խուսափողական պատասխան է տվել, թե ինքը պատմաբան չէ, թող պատմաբանները պատասխանեն: Սակայն երբ թուրք լրագրողները պնդել են իրենց հարցը, պատրիարքը տվել է հետևյալ հստակ պատասխանը. «1915-ին ես 7 տարեկան էի, մեր 70 հոգանոց գերդաստանից միայն ես ու մայրս ողջ մնացինք: Աքսորի ժամանակ մորս էլ կորցրի, քանի որ նա ստիպված ամուսնացավ մուսուլման մի թուրքի հետ: Հիմա դուք ինձ պատասխան տվեք, թե ո՞ւր են իմ ազգականները: Եթե դուք գտնեք այս հարցի

պատասխանը, դրանով նաև պատասխանած կլինեք՝ ցեղասպանությունը եղե՞լ է, թե՞ ոչ, հարցին»[79]:

1990 թ. Շնորհք պատրիարքի մահից հետո Պոլսո Հայոց 83-րդ պատրիարք է ընտրվում Գարեգին արքեպիսկոպոս Քազանջյանը (1990-1998 թթ.): Նրա մահից հետո՝ 1998 թ. պատրիարք է ընտրվում Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մութաֆյանը:

Հանրապետական շրջանում Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի հիմնական խնդիրը կապված է իրավական ոչ հստակ կարգավիճակի հետ: Լոզանի պայմանագրից սկսած մինչ օրս Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի իրավական կարգավիճակը հստակեցված չէ և օրենքի տեսակետից այդ կառույցն իրավական անձ չի հանդիսանում և սեփականության իրավունք չունի: Օրենսդրորեն Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը Քումքափըյի Մայր եկեղեցուն կից հաստատություն է: Այդ իսկ պատճառով այն իրավունք չունի անշարժ և շարժական գույք գնել և գնված գույքը գրանցվում է Պատրիարքի անունով:

---

[79] Ermeni Patriği Şınork Kalustyan'ın üvey kardeşi Diyanet işleri başkanı Lütfi Doğan, - www.angelfire.com/wy/yaw/Ermeniler/ermeniler.html

Օրենսդրորեն նույնանման խնդիր գոյություն ունի նաև Կ. Պոլսի Պատրիարքի կարգավիճակի հետ, ով հանդիսանում է հայ առաքելական համայնքի հոգևոր առաջնորդ, բայց դե-յուրե ոչ համայնքի ներկայացուցիչ[80]: 1863 թ. Օսմանյան կայսրության Հայոց սահմանադրության համաձայն (Millet-i Ermeniyan Nizamnamesi) գոյություն ուներ խորհուրդ, որը ղեկավարում էր համայնքը, սակայն այդ խորհուրդը վերացվեց 1930-ական թվականներին[81]: Մինչև 1961 թ. գործում էր նաև Կենտրոնական վարչությունը, որը ղեկավարում էր 11 համայնքային ամենակարևոր հաստատությունները: Նման խորհրդի վերականգնման անհրաժեշտությունը մշտապես բարձրացվում է Ստամբուլի հայ համայնքի կողմից, սակայն Թուրքիայի իշխանությունները մերժում են այդ պահանջը[82]:

[80] Ըստ թուրք իշխանությունների՝ թուրքահայերը հանդիսանում են Թուրքիայի քաղաքացիներ և միակ մարմինը ԹԱՄԺ-ն է, որը ներկայացնում է իրենց շահերը:

[81] Bebiroglu M., Patrik, cemaat ve vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp

[82] Հարկ է նշել, որ արքեպիսկոպոսի աստիճան ունեցող հոգևորականի կողմից ղեկավարվող հայ կաթոլիկ համայնքը նույնպես ղեկավար խորհուրդ չունի:

Մի շարք փաստեր թույլ են տալիս պնդել, որ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքը Թուրքիայի իշխանությունների կողմից դե-ֆակտո ընդունվում է նաև որպես թուրքահայ համայնքի առաջնորդ: Իշխանությունների հետ հանդիպումներին Պատրիարքի կողմից համայնքային խնդիրների բարձրացումը, համայնքի և իշխանությունների միջև միջնորդի դերի ստանձնումը և իշխանությունների կողմից այդ դերի ճանաչումն այդ ապացույցներից մեկն է: Հարկ է նշել, որ Կ. Պոլսի Պատրիարքի պաշտոնը միակ համահամայնքային ընտրովի պաշտոնն է, քանի որ այլ համայնքային հաստատությունների ղեկավարները կամ հոգաբարձուների խորհուրդների անդամներն ընտրվում են ըստ բնակության շրջանի: Պատրիարքն ապահովում է նաև համայնքային տարբեր հաստատությունների միջև կապն ու համագործակցությունը, ինչպես նաև վերահսկողության հնարավորություններ ունի:

Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքի ընտրությունները կանոնակարգվում են 18.09.1961 թ. 5/1654 Թուրքիայի Հանրապետության նախարարների խորհրդի որոշմամբ, որով սահմանվում են համայնքի կողմից

երկաստիճան ընտրություններ: Փաստորեն, Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքի պաշտոնը հավասարեցվում է բարձրաստիճան քաղաքական պաշտոններին և Պատրիարքի թեկնածուին ներկայացվում են նույն պահանջները, ինչ պետական պաշտոնյային, այն է՝ լինել Թուրքիայի քաղաքացի և ծառայած լինել բանակում: Ընտրությունից հետո Թուրքիայի նախարարների խորհուրդը շնորհավորական նամակ է հղում նորընտիր պատրիարքին, և դա համարվում է ընտրության արդյունքի պաշտոնական ճանաչում: Այդ նամակից հետո նորընտիր պատրիարքն իրավունք ունի եկեղեցու տարածքից դուրս ևս կրել կրոնական հանդերձանք՝ բացառիկ իրավունք, որից օգտվում են մուսուլմանների Կրոնական գործերի նախագահը (համապատասխանում է Օսմանյան կայսրությունում շեյխ-ուլ-իսլամի պաշտոնին), հույն պատրիարքը և հրեա համայնքի կրոնապետը: Հաշվի առնելով, որ պետությունը բազմաթիվ լծակներ ունի ազդելու ընտրության արդյունքների վրա, հասկանալի է դառնում, որ պատրիարքի անկախ գործելու շրջանակը սահմանափակ է:

Համայնքի կարևոր խնդիրներից է կրոնական դպրոցի բացակայությունը, ինչի պատճառով զգացվում է հայ հոգևորականների պակաս: Թուրքիայի օրենսդրությունն արգելում է օտարահպատակին հոգևորական պաշտոն զբաղեցնել: Մի քանի տարի առաջ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մեսրոպ Մութաֆյանը բարձրացրել է այս հարցը՝ առաջարկելով նույնիսկ համալսարաններից մեկում համապատասխան ֆակուլտետ ստեղծել: Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը հոգևոր կրթություն ստանալ ցանկացողներին գործուղում է Երուսաղեմ, Անթիլիաս կամ Էջմիածին, սակայն, այնուամենայնիվ, հոգևորականների պակաս գոյություն ունի: Այդ իսկ պատճառով մի հոգևորական ստիպված է մի քանի եկեղեցի սպասարկել, այդ պատճառով Ստամբուլում այսօր քիչ չեն այն թաղամասերը, որոնց եկեղեցիները գործում են շաբաթական մեկ օր: Ավելի անմխիթար վիճակ է տիրում գավառների հայ եկեղեցիներում, որտեղ տարվա որոշակի ամիսներին հոգևորական է գործուղվում Ստամբուլից:

Այսօր Պոլսո Պատրիարքարանի իրավասության տակ են գտնվում ընդհանուր առմամբ 42 եկեղեցիներ, որոնցից 41-ը՝ Թուրքիայում, իսկ մեկը՝ Կրետե կղզում[83]: Թուրքիայի 41 հայկական եկեղեցիներից 6-ը գտնվում են Ստամբուլից դուրս՝ Կեսարիայում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Դիարբեքիրում՝ Սուրբ Կիրակոս, Մարդին-Դերիքում՝ Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Հակոբ մատուռը, Սուրբ Գևորգ, Հաթայում Իսկենդերուն Սուրբ Քառասուն մանկանց, Քըրքքիանում՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ և Սամանդաղ Վաքըֆլըում՝ Սուրբ Աստվածածին[84]:

Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի խնամքի ներքո են գտնվում նաև Ստամբուլի 16 հայկական գերեզմանատները՝ Բաղալրբաշը-Սուրբ Խաչ և Սուրբ Կարապետ, Քադըքյոյ-Ուզունչայըր, Քընալը կղզում, Քուրուչեշմե, Բալըքլը, Էդիրնեքափը, Հալըջըօղլու (Հասքյոյ), Բաքըրքյոյ, Օրթաքյոյ, Ռումելիհիսարը

[83] Bebiroglu M., Patrik, cemaat ve vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp.
[84] Ulu C., Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Ankara, 2009, s. 350.

Բօյաջըքյոյ, Յենի քյոյ, Բույուքդերե, Շիշլի[85]: Ի դեպ, Շիշլիի հայկական գերեզմանատանն են հանգչում Հայոց պատրիարքներ, մշակույթի գործիչներ, համայնքի հայտնի անձինք: Բացի Ստամբուլից՝ Թուրքիայի այլ վայրերում հայոց գերեզմանատները կամ ավերված են, կամ էլ գտնվում են անխնամ վիճակում. դրանք չունեն նաև իրավական կարգավիճակ: Այսօր Թուրքիայում հայկական գերեզմանատներ կարելի է հանդիպել Կայսերիում (Կեսարիա), Մալաթիայում, Վաքըֆլըում:

Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի դիրքորոշումը Թուրքիայի բռնի կրոնափոխ հայերի վերաբերյալ

Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանը, բացի հոգեւոր-կրոնականից, ունեցել է եւ ունի նաեւ աշխարհիկ-քաղաքական գործառույթներ՝ կապված

[85] Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009, s. 536.

Թուրքիայում ապրող հայության հետ: Օսմանյան կայսրությունում եւ այնուհետեւ Թուրքիայի Հանրապետությունում բնակվող հայության տարբեր խնդիրների նկատմամբ Պատրիարքարանի կեցվածքին եւ արած քայլերին զուգահեռ՝ հետաքրքիր է դիտարկել նաեւ նրա մոտեցումներն ու քաղաքականությունը հատկապես Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի իսլամացված հայերի հարցի վերաբերյալ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, պարտված Օսմանյան կայսրության ղեկավարության առջև Անտանտի ուժերի աջակցությամբ բարձրացվել է Հայոց ցեղասպանության տարիներին առևանգված եւ բռնի իսլամացված հայերի խնդիրը: Մասնավորապես, պահանջվել է մուսուլմանների կողմից առևանգված հայ կանանց եւ երեխաներին վերադարձնել իրենց ընտանիքներին, իսկ այդպիսիք չլինելու դեպքում հայկական կամ քրիստոնեական կազմակերպություններին: Այս հարցում լուրջ դերակատարում է վերապահվել Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանին, որը դարձել է Հայոց մնացորդաց

փրկության գործի առաջամարտիկը: Մասնավորապես, ստեղծվել են հանձնախմբեր, որոնք ուսումնասիրել եւ տեղեկություններ են հավաքել այդ տարիներին առևանգված ու բռնի կրոնափոխված հայերի բնակության վայրերի եւ կարգավիճակների մասին, որից հետո սկսվել է այդ բեկորների փրկության, այն է՝ մուսուլմանական ընտանիքներից ազատելու գործընթացը:

Հայ որբերի և կանանց ազատելու հետ կապված աշխատանքներն առավել ակտիվ սկսվում են 1919 թ., Պոլսո պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի (1913–1916, 1918–1922 թթ.) երկրորդ գահակալության տարիներին: Այն ժամանակվա օսմանյան կառավարությունը՝ ի դեմս ներքին գործերի նախարարության, 1919թ. փետրվարի 5-ին հատուկ հրաման է ուղարկում նահանգներ, որտեղ ասվում էր. «Մուսուլման ընտանիքների մոտ գտնվող հայ կանանց և երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին»[86]: Այս հրամանը, որը ներկայումս էլ պահվում է Թուրքիայի վարչապետի

[86] Atnur İ., Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s 189.

աշխատակազմի օսմանյան արխիվում, ոչ թե կառավարության բարի կամքի դրսևորումն էր, այլ լուրջ ճնշման եւ պարտադրանքի արդյունք: Ուշագրավ է, որ անդրադառնալով այս հրամանին՝ շատ թուրք գիտնականներ այն քննադատում և համարում են ժամանակի կառավարության թուլության ապացույց:

Իհարկե, հայության բեկորներին փրկելու գործընթացը բախվում էր մի շարք խոչընդոտների, որոնցից էին, օրինակ, այն, որ շատ հայուհիներ երեխաներ էին ունեցել իրենց առեւանգիչներից և կանգնած էին բարդ երկընտրանքի առջեւ՝ թողնել երեխային եւ վերադառնալ ակունքների՞ն, թե՞ մնալ մուսուլմանական ընտանիքում: Պետք է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում եղել են դեպքեր, երբ որոշ թվով հայուհիներ, անչափահաս հայ աղջիկ երեխաներ նախընտրել են մնալ իրենց առևանգիչների հետ: Հենվելով այս հանգամանքի վրա՝ թուրքական մի շարք աղբյուրներ պնդում են, թե այդ հայուհիները կամովին էին ընտրել իրենց ամուսիններին, և հանձնաժողովը բռնանում էր նրանց կամքի վրա ու ստիպողաբար վերադարձնում դեպի հայկականություն: Թուրքական

կողմը ներկայումս շրջանառության մեջ է դրել նաև այն անհեթեթ միտքը, թե մուսուլմանների կողմից առեւանգված հայերի ազատման ընթացքում Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի աջակցությամբ հավաքվել են նաև մուսուլման թուրք, քուրդ երեխաներ և ներկայացվել իբրև հայեր՝ սրանով նպատակ ունենալով ավելացնել հայերի թիվը[87]: Թուրք գիտնականները դա անվանում են բռնի քրիստոնեացման գործընթաց: Անշուշտ, չի բացառվում, որ այդ ընթացքում կարող էին որոշ անճշտություններ ի հայտ գալ, սակայն գերակշիռ դեպքերում որպես թուրք կամ քուրդ մուսուլման ներկայացվող երեխաները մանուկ հասակում իրենց արմատից կտրված և մի քանի տարի մոլի իսլամական ոգով դաստիարակված հայ երեխաներն էին, որոնց մոտ գրեթե կորել էր հայկական ծագման հիշողությունն ու գիտակցությունը:

Ինչևէ, ստեղծված հանձնախմբերի չորսամյա (1919–1922 թթ.) գործունեության արդյունքում հազարավոր հայեր են ազատվում մուսուլմանական ընտանիքներից եւ վերադառնում իրենց ակունքներին

[87] Başyurt E., Ermeni evlâtlıklar, İstanbul, 2006, s. 44-45.

ու կրոնին: Ամփոփելով աշխատանքների այդ փուլը՝ 1921 թ. սկզբին Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանը պատրաստել է զեկույց, որի անգլերեն տարբերակն ուղարկվել է ԱՄՆ արտաքին գործերի նախարարություն: Ըստ այդ զեկույցի, 1921 թ. դրությամբ մուսուլմանների ընտանիքներում դեռևս մնում էին 63 000 հայ որբեր[88]:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացված հայ երեխաների եւ կանանց հարցով զբաղվել է նաև Ազգերի Լիգան, որի որոշումով ստեղծվում է հետաքննող հանձնաժողով, որի պատրաստած զեկույցում նշվում է հայ երեխաներին եւ կանանց մուսուլմանական ընտանիքներից ազատելու հետ կապված տարատեսակ խոչընդոտների առկայության մասին և տրվում է նաև դրա բացատրությունը. «Այդ հանցանքին մեղսակից էր ողջ ժողովուրդը»:

Գավառներում մնացած և ուծացման տարբեր մակարդակներում գտնվող հայերի հարցը, այս կամ այն

[88] Özdemir H., Çiçek K., Turan Ö., Çalık R., Halaçoğlu Y., Ermeniler. Sürgün ve Göç, Ankara, 2004, s. 120, 122-123.

չափով, եղել է Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի ուշադրության կենտրոնում նաև հետագայում: Մասնավորապես, կրոնափոխ հայերի խնդրի ուսումնասիրման և նրանց իրենց ակունքներին վերադարձնելու աշխատանքներ են կատարվել Գարեգին Խաչատուրյան պատրիարքի օրոք: Այդ տարիներին սկսում են գավառներից քրդախոս հայ երեխաներ բերել Ստամբուլի հայկական կրթօջախներ: 1961 թ. Պոլսո Հայոց պատրիարք ընտրված Շնորհք Գալուստյանը ոչ միայն ակտիվորեն զբաղվում է ուծացած հայության հարցերով, այլև գիտական հետազոտության է ենթարկում խնդիրը, տալիս Թուրքիայում բնակվող հայության խմբային բաժանումներ, որոնք մինչև այժմ էլ օգնում են թեմայով զբաղվողներին: Այսպես, 1980 թ. Երուսաղեմում խոսելով Թուրքիայում բնակվող գավառահայության մասին՝ երջանկահիշատակ պատրիարքը նրանց բաժանում է չորս խմբի.

«ա. Հայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են, խզուել են հայութիւնից եւ

ապրում են թուրքերի մէջ: Սրանք են, որ մինչեւ միլիոնի հասնում են իրենց թուով:

բ. Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրդական աշիրէթական ձեւերով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնւում: Խնուսի շրջանում հարիւր ընտանիքներ կան այդպիսիներից, որ գիտեն, թէ հայ են, գիտակցաբար իրենց մէջ ամուսնանում են եւ փափագում են վերադառնալ իրենց պապերի կրօնին, եթէ իրենց պայմանները ներեն:

գ. Կամայ թէ ակամայ իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Պոլիս հաստատուելուն պէս՝ դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «իսլամ» գրութիւնը «էրմենի»-ով են փոխարինում:

դ. Բուն գաւառահայերը, որ պատիւ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի եւ անզգալի դժուարութիւններին՝ հայ են մնացել եւ այսօր Ստամբուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում»[89]:

[89] Ալիք, Թեհրան, 18.12.1980, նույնը տե՛ս նաև Խանլարեան Կ., Հայ բնակչութեան էթնակրօնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (1923-2005), Անթիլիաս, 2009, էջ 27:

Հատկանշական է, որ հենց Շնորհք պատրիարքի գահակալության տարիներին և մեծապես նրա ջանքերով է էրմենի Վարթո անվամբ հայտնի քրդախոս հայերի աշիրեթը տեղափոխվում Ստամբուլ, սկսում շփվել հայ համայնքի հետ:

Պոլսո ներկայիս պատրիարք Մեսրոպ Մութաֆյանը ևս բազմիցս անդրադարձել է իսլամացված հայության խնդրին և, օրինակ, 2007 թ. մայիսի 30-ին մի հանդիպման ժամանակ հայտարարել է. «Պետք չէ մոռնալ նաեւ, որ տեղահանութեան ընթացքին, տեղահան ըլլալէ փրկուելու համար, մեծ թիւով հայեր մահմետականութիւնը ընդունեցին: Մենք զանոնք եւս մեզմէ կը նկատենք»[90]:

Վերջերս Թուրքիայի իսլամացված հայերի խնդրին է անդրադարձել նաև Պոլսո Պատրիարքարանը ներկայացնող եւ սպասվող աթոռակից պատրիարքի ընտրություններում

[90] Սասունեան Յ., Ի՞նչն է Մեսրոպ պատրիարքին քաղաքական յայտարարութեանց դրդապատճառը, - Ազդակ, Բեյրութ, 08.06.2007, նույնը տե՛ս նաև Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, Երևան, 2009, էջ 32:

հիմնական թեկնածուներից մեկը՝ Արամ արքեպիսկոպոս Աթեշյանը: Թուրքական հեղինակավոր «Հյուրիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում Արամ Սրբազանը ասել է, որ իսլամացումներ տեղի են ունեցել նաև հանրապետական շրջանում, որից զերծ չի մնացել նաև իր ընտանիքը, որի մի հատվածը 1950-ական թվականներին ստիպված ընդունել է իսլամ և այսօր էլ ապրում է Դիարբեքիրում՝ որպես մուսուլման: Լրագրողի այն հարցին, թե քրիստոնեության և իր արմատներին վերադառնալ ձգտող էթնիկ հայերի նկատմամբ ինչպիսին է Պատրիարքարանի վերաբերմունքը, Աթեշյանը պատասխանել է. «Թուրքիայում ցանկացած քաղաքացի կարող է դիմել անձնագրային բաժին և փոխել իր կրոնը: Սակայն չի նշանակում, որ քրիստոնեություն ընդունած մարդը մեր կողմից միանգամից հայ է ընկալվում: Դրա համար բավական ժամանակ է պահանջվում: Կա վեցամսյա դասընթաց, որի ընթացքում նայում ենք, թե նա ինչքան է հավատարիմ իր արմատներին, և եթե տեսնում ենք իր արմատներին վերադառնալու համառություն, ապա Պատրիարքարանը տալիս է համապատասխան

փաստաթուղթ, որով տվյալ անձը կարող է գնալ անձնագրային բաժանմունք և փոխել կրոնը՝ ընդունելով քրիստոնեություն: Այնուհետեւ այդ մարդը կնքվում է և դառնում Հայ Առաքելական եկեղեցու անդամ»[91]:

Ստամբուլահայ համայնքի տնտեսական կյանքը

Երիտթուրքերի՝ հայերի և հույների նկատմամբ վարած քաղաքականության նպատակներից մեկն նրանցից տնտեսական լծակների խլումն էր և բռնագրավված տնտեսական կարողության հիման վրա ազգային, թուրքական բուրժուազիայի ձևավորումը: Երիտթուրքական կուսակցությունում այդ քաղաքականության իրականացումը հանձնարարված էր կուսակցության ամենազաղեցիկ անդամներից մեկին, հետագայում 1919 - 1923 թթ. Թուրքիայում ծավալված ազգայնական (քեմալական) շարժման

[91] Konuralp O., Türkiye Ermenilerinin gizli kalmış travması, - Hürriyet, 22.11.2009.

առաջնորդներից Քարա Քեմալին[92]: Մասնագետներից ոմանք պնդում են, որ հայ բուրժուազիայի տնտեսական ներուժի ոչնչացումը 1915 թ. հայոց ցեղասպանության նպատակներից մեկն էր:

Ներկայումս Թուրքիայում բազմաթիվ հայտնի գործարար տների հարստության հիմքը հանդիսանում է Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերից բռնագրավված հարստությունը: Նման արդյունաբերողների թվին են պատկանում այնպիսի խոշոր գործարար և արդյունաբերող ընկերությունների հիմնադիրներ, ինչպիսիք են Սաբանջին և Էյուփ Սաբրի Թունջելը, որոնցից առաջինին անցել է Ադանայի հայերի, մասնավորապես Մանուկյան ընտանիքի ունեցվածքը: Հայերի հարստության բռնազավթման և հավանական փոխհատուցման խնդիրները ազդում են Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության չճանաչման քաղաքականության վրա: Մի շարք թուրք գիտնականներ նույնիսկ պնդում են, որ միայն տարիներ անց, երբ հայերից խլած ունեցվածքը

[92] Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de siyasal partiler, cilt III, Ittihat ve Terakki, bir çağın, bir kuşağın, bir partinin tarihi, İstanbul, 2000, s. 408-411.

վերջնականապես կփոշիանա, Թուրքիան կարող է ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը:

1915 թ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով ոչնչացվեց և թուրքացվեց Փոքր Ասիայում ապրող հայերի կապիտալը, սակայն Ստամբուլի հայ համայնքին և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում բնակվող որոշ հայ ընտանիքներին այնուամենայնիվ հաջողվեց պահպանել իրենց ունեցվածքը: Սակայն նրանք դարձան հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունների դաժան քաղաքականության թիրախ[93]: Այդ քաղաքականության գագաթնակետ հանդիսացավ 1942 թ. Ունեվորության հարկը, որի հիմնական բեռը ընկավ հայերի, հույների և հրեաների ուսերին: Պոլսահայ համայնքում ուշագրավ դարձավ Ունեվորության հարկի վճարման օրերին հայտնի սեփականատեր Թոքաթյանի հետ պատահած պատմությունը: Թոքաթյանին այն ժամանակվա պայմաններում խոշոր հարկ էին նշանակել՝ 1 մլն լիրա, հույս ունենալով, որ նա չի կարողանա վճարել այդ

[93] Okutan, Çağatay M, Tek parti döneminde azınlık politikaları, İstanbul, 2004, s. 109 - 154.

գումարը և իր ունեցվածքը կպետականացվի: Սակայն Թոքաթյանը հավաքում է այդ գումարը կանխիկ, ներկայանում Ստամբուլի հարկային վարչություն և հանձնում պայուսակը: Թուրք պաշտոնյաները իրար նայելով անմիջապես հայտնում են նրան, որ սխալմունք է տեղի ունեցել, նրա հարկը ոչ թե 1 մլն, այլ 10 մլն թուրքական լիրա է, սխալմամբ մեկ զրո չի գրվել: Լսելով այս լուրը, Թոքաթյանը սրտի կատված է ստանում[94]:

1950 թ. Դեմոկրատական կուսակցության իշխանության գալով և տնտեսական քաղաքակա-նության ազատականացմամբ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ստամբուլահայ համայնքի որոշ տնտեսապես բարգավաճման համար:

Թուրքիայի վարած քաղաքականության պայմաններում, երբ համայնքային կրթօջախներին և հաստատություններին որևէ պետական աջակցություն չի ցուցաբերվում, համայնքի տնտեսական կայունությունը, գործարարների և կայուն բարձր

[94] Այս պատմությունում նշվում են նաև այլ հայերի անուններ, սակայն մեծամասնությունը պնդում է, որ դեպքը պատահել է Թոքաթյանի հետ:

եկամուտ ունեցողների առկայությունը, որոնք կարող են նվիրատվություններ անել, ունի ոչ միայն անհատական, այլ նաև համայնքապահպան նշանակություն: Համայնքի դպրոցների բյուջեների պակասի լրացումը, եկեղեցիներին կամ համայնքին պատկանող սրահների վերանորոգումը, երկու մարզական ակումբների /Շիշլի և Թաքսիմ/ գործունեությունն իրականացվում են նվիրատվությունների շնորհիվ:

1960-90-ական թթ. բազմաթիվ ունևոր պոլսահայ ընտանիքներ արտագաղթեցին: Գավառներից Ստամբուլ տեղափոխված հայերը նյութական կարողություններից զուրկ էին, սակայն նրանցից մի քանի ընտանիքների երկարամյան ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց զգալի կարողության տեր դառնալ և այժմ նրանք մեծ ներդրում են կատարում համայնքի բյուջեյին: Նրանցից է, օրինակ, Շիրինօղլուների ընտանիքը:

Զգալի հարստության տերերի թվին է պատկանում Թուրքիայում մեծ համբավ ձեռք բերած Մաթիլդ Մանուկյանը, որը մի քանի տարի անընդմեջ

երկրի ամենաբարձ հարկ վճարողն էր, ինչի համար մի քանի անգամ պարգևատրվել է Թուրգութ Օզալի և Սուլեյման Դեմիրելի կողմից: Չնայած այն հանգամանքին, որ Մաթիլդ Մանուկյանի հարստության և գործարարության հիմք հանդիսացել են հասարակակած տները, թուրքական հասարակակակն կարծիքի զգալի հատված նրան դրական է վերաբերում: Հասարակական կազմակերպություններից մեկի կողմից ժամանակին անցկացված հարցման արդյունքերը անսպասելի են շատերի համար, քանի որ պարզվեց, որ բազմաթիվ թուրք երիտասարդների համար Մաթիլդ Մանուկյանը ոչ թե անբարոյական կնոջ, այլ հաջողակ գործարարի տիպար է հանդիսանում, որը հասարակության հատակից կարողացավ բարձրանա իր աշխատանքի:

Ներկայումս Ստամբուլի հայ համայնքի խոշոր գործարարների կամ մեծ բիզնես ունեցողների թիվը չի անցնում 30 հոգուց: Խոշոր ընկերությունների թվին են պատկանում Ստոմբուլի ֆինանսական շուկայի առաջին տասնյակում տեղ գրավող, բանկա-վարկային գործունեությամբ զբաղվող Շիրինօղլուն և «Չաղդաշ

ֆաքթորինգը»[95], ոսկերչության բնագավառում հայտնի Զեզո Թաշի, էֆրիմ Բաղի և մյուսների ընկերությունները, Թուրքիայում հայտնի պանրագործական "Կարպեր» ընկերությունը, Արետ էգանյանի գործարանը, տեքստիլի բնագավառում հայտնի «Քազարօղլու» ընկերությունը, ավիափոխադրող «Թաուվեր Թրըվել» ընկերությունը, որը իրանակացնում է նաև Երևան-Ստամբուլ չվերթը և այլն: Պոլսահայ համայնքի մի շարք խոշոր գործարարներ ընկերություններ ունեն նաև արտերկրում: Եվրոպայում և Ամերիկայում կան հայտնի հայկական գործարար տներ, որոնց հիմնադիրները ծագումով Կ. Պոլսից կամ Փոքր Ասիայի երբեմնի հայաշատ բնակատեղիներից են, նրանցից է, օրինակ, Գ. Գյուլբեկյանը[96]:

Սակայն համայնքում ավելի գերակշռում են մանր և միջին գարծարարությամբ զբաղվող, կայուն եկամուտ ապահովող գործատեղիներ ունեցողները:

---

[95] Պատկանում է Քարագյոզյան որբանոցի հոգաբարձության խորհրդի նախագահ Տիգրան Գոյլմեզգիլին:

[96] Գալուստ Գյուլբեկյանը ծնվել է Կայսերի /Կեսարիա/ քաղաքում, ինչպես նաև հայտնի հույն գործարար Օնասիսը:

Այդ գործատեղիներից են Ստամբուլի Փակ շուկայի ոսկերչական մասում ավանդաբար գտնվող հայ ոսկերիչների խանութները: Ընդհանրապես, Թուրքիայում «հայկական ոսկերչությունը» մեծ համբավ ունի:

Այսպիսով, Թուրքիայի ընդհանուր տնտեսական կյանքում բացի մի քանի խոշոր գործարարների, պոլսահայությունը զգալի ներգրավվածություն չունի: Ի տարբերություն հրեա համայնքի, որին հաջողվել է պահպանել իր դիրքերը Թուրքիայի տնտեսական կյանքում, հայ և հույն գործարարները թուրք իշխանությունների վարած քաղաքականության արդյունքում կորցրել են իրենց երբեմնի աչքի ընկնող դիրքերը:

Ստամբուլահայ գործարարներից ոմանք, ինչպես, օրինակ, Տիգրան Ալթունը, Գրիգոր Մըխջին և այլոք, ներգրավված են Հայ - թուրքական գործարար ընկերությունների աշխատանքների մեջ: Նրանք գերադասում են հիմնականում անհատական կապեր հաստատել Հայաստանի գործարար շրջանակների հետ և ներդրումներ կատարել:

Ներկայումս ստամբուլահայ համայնքի ներդրումները Հայաստանում մեծ թիվ չեն կազմում, սակայն երկու երկրների միջև հարաբերությունների կարգավորման պայմաններում աճելու միտում կունենան: Հայաստան–Թուրքիա հարաբերություն-ներում առկա խնդիրները ստիպում են թուրքահայ խոշոր գործարարներին ձեռնպահ մնալ Հայաստանում մեծ ներդրումներ կատարելուց կամ գործատեղիներ հիմնադրելուց: Նրանք, սակայն, չեն խուսափում Հայաստանում տարբեր բնագավառներում բարեգործություն անելուց:

Ստամբուլի հայ համայնքի կապը Մայր Հայրենիքի հետ

Պատմական դառը փորձությունները, թուրք հասարակության զգալի զանգվածի կողմից վառ արտահայտվող թշնամական վերաբերմունքը, Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում առկա

խնդիրներն իրենց ազդեցությունն են թողնում Հայաստանի հետ Ստամբուլի հայ համայնքի կապերի վրա: Համայնքում գոյություն ունի մի խումբ, որն, ինչպես արդեն նշել էինք, ավելի ակտիվ կապեր է պահպանում Հայաստանի հետ, ներգրավված է հայ-թուրքական գործարար խորհրդի աշխատանքներին, բարեգործություններ և ներդրումներ կատարում Հայաստանում: Կ. Պոլսի մարզական միություններն ու թիմերը մշտապես ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերում Համահայկական խաղերին:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման պայմաններում պոլսահայ համայնքը կարևոր օղակ կհանդիսանա երկու երկրների միջև:

Թուրքիայի հայության փոխադարձ ընկալման խնդիրը

Հայտնի է, որ հայությանը ներսից պառակտող ամենավտանգավոր երևույթներից է փոխադարձ անհանդուրժողականությունը, միմյանց հանդեպ

խորթության արգահատելի «սովորույթը», որը ժամանակ առ ժամանակ իրեն էլ ավելի ցայտուն է զգացնել տալիս: Այս երևույթի անքակտելի մասն են կազմում Հայության բաժանումները ըստ ծագման, բնակության վայրի, դավանանքային, կրոնական, կուսակցական պատկանելության: Աշխարհասփյուռ հայության տարբեր հատվածների մոտ այս ամենն ունի ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ յուրահատկությունները՝ ըստ շրջապատող միջավայրի և հանգամանքների: Հարկ է նշել, որ այս երևույթը իր տարբեր դրսևորումներով տարածված է ոչ միայն հայության, այլև շատ այլ ազգերի մեջ:

Վերը թվարկված երևույթներից անմասն չէ նաև Թուրքիայի հայությունը և երբեմն այն ձեռք է բերում սրված բնույթ: Ստեղծված իրավիճակը ավելի լավ պատկերացնելու համար հարկ է համառոտ անդրադառնալ Ստամբուլի հայ համայնքի ոչ հեռավոր անցյալի որոշ մանրամասներին:

Տարբեր տարիներին Ստամբուլի հայերի արտագաղթի հետևանքով առաջացած բացը պոլսահայ համայնքը լրացրել է գավառներից

տեղափոխված հայության բեկորների շնորհիվ և ընդ որում ներգաղթած հայերը ոչ միշտ ունեին «իսկական հային» բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Սակայն, այսպիսի տարբեր շերտերից բաղկացած պոլսահայության մեջ միշտ էլ կարևոր և արդիական է եղել փոխադարձ ընկալման խնդիրը, պոլսահայ դիսկուրսում տարածված է եղել և այժմ էլ պահպանվում է ըստ ծագման վայրի հայերի բաժանումները կամ «իսկական պոլսահայ»-գավառահայ բաժանումները: Ընդ որում, իսկական պոլսահայը նշանակում է ավելի քաղաքակիրթ, ավելի մակարդակով, իսկ գավառացի՝ ցածր մակարդակի, հետամնաց, գավառական տարբեր բարքերի կրող և այլն: Սակայն եթե իրատես լինենք, ապա ներկայիս պոլսահայ համայնքն իրականում կազմված է տարբեր տարիներին Ստամբուլ գաղթած գավառացի հայերի սերունդներից և, ըստ այդմ, փոխադարձ ընկալման խնդիրը նկարագրելիս ավելի ճիշտ կլիներ օգտագործել ոչ թե պոլսահայ-գավառահայ, այլ գավառահայ-գավառահայ բաժանարար բառեզրերը: Իսկ պոլսահայ տերմինն ավելի նպատակահարմար է

օգտագործել կամ պայմանական, կամ դրա տակ հասկանալ ավելի շատ ստամբուլաբնակ հասկացությունը: Երևույթը ամենևին չտարածելով ողջ պոլսահայության վրա՝ սակայն, հարկ ենք համարում նշել, որ մշակութային և այլ կարգի տարբերությունների վրա հիմնված փոխադարձ խորթությունը ցայտուն է երևում ստամբուլաբնակ և հայաստանցի հայերի (որոնք Թուրքիա են գնում աշխատանք գտնելու համար) և անգամ ստամբուլաբնակ դարձած գավառահայության տարբեր խմբերի միջև:

Մեր անձնական դիտարկումները թույլ են տալիս պնդել, որ ներկայումս այս անջրպետի ամենակարևոր պատճառներից է դասակարգային տարբերությունը: Այսինքն կարող ենք ասել, որ Ստամբուլում «տեղային ազգայնականությանը» զուգահեռ տարածված է և, միգուցե, նաև առաջնային «դասակարգային ազգայնականությունը»: Հենց դասակարգային տարբերությունն է հաճախ խոչընդոտ հանդիսանում, որպեսզի ստամբուլաբնակ հայության տարբեր խմբեր կարողանան ազատ շփվել միմյանց հետ, քանի որ նրանց կենցաղը, ապրելակերպը, մտածելակերպը և

անգամ խոսվածքը տարբեր են: «Դասակարգային ազգայնականության» հետևանքով երբեմն գրանցվում են ամուսնալուծություններ տարբեր տարիներին Ստամբուլ տեղափոխվածների միջև, ինչը ցույց է տալիս, որ նրանց մեջ առկա տարատեսակ անջրպետները տասնամյակներն անգամ դեռ չեն կարողացել հաղթահարել:

Ի դեպ, խոսելով ամուսնությունների մասին կցանկանայինք անդրադառնալ Թուրքիայի ծպտյալ հայերի մեջ շարունակվող ներքին ամուսնությունների խնդրին և բերել մեկ օրինակ, որը, մեր կարծիքով, բավական խոսուն է: Այսպես, Խարբերդի գյուղերից մեկից Ստամբուլ տեղափոխված մի ծպտյալ հայի կամ այլ խոսքերով կրոնափոխ «դյոնմե» անվանվող կնոջ հետ զրույցի ընթացքում պարզվեց, որ նա ցանկանում է ամուսնացնել իր երկու որդիներին և հարսնացու է փնտրում: Մեր հարցին, թե արդյոք ցանկանում է հայ հարսնացուներ գտնել նա պատասխանեց. «Ոչ, հայերը մեզ հետ չեն ամուսնանա»: Այդ դեպքում մեր հարցին, թե երևի մուսուլման թուրք կամ քուրդ հարսնացու է փնտրում, հետևեց նրա պատասխանը. «Ոչ,

ցանկանում եմ մեզ նման ընտանիքներից հարսնացուներ գտնել»:

Փաստորեն, կարող ենք ասել, որ կրոնափոխ հայության շրջանում ներքին ամուսնություններին դրդող ազդակներից մեկը հնարավոր է համարել հայության մյուս խմբերի հետ ինտեգրված չլինելու փաստը: Անգամ Ստամբուլում հաստատված կրոնափոխ կամ կրոնադարձ հայերը չինտեգրվելով պոլսահայության մեջ ստիպված կամ ենթագիտակցորեն ձևավորել են (կամ գտնվում են դրա ճանապարհին) մի առանձին ազգագրական խումբ, որն իրեն տարբեր է համարում թե հայերից, և թե թուրքերից: Միգուցե հենց այս ինտեգրված չլինելու հետևանքով է նաև, որ այսօր Թուրքիայի մուսուլման համշենահայերի մի մասը իրեն լրջորեն համարում է «հեմշին» ազգի ներկայացուցիչ, իսկ հայերենի այն բարբառը, որով խոսում է՝ «համշեներեն»[97]: Փաստ է

[97] Ի դեպ, հարկ է նշել, որ հայության տարբեր խմբերի կողմից իսլամացված համշենահայերին վանելու փաստեր արձանագրվել են ոչ միայն Թուրքիայում, այլև օրինակ 1944-ին Աջարիայից Միջին Ասիա աքսորված կրոնափոխ համշենահայերի պարագայում ևս: Ինչպես փոխանցում է

նաև այն, որ մուսուլման համշենահայերի մոտ առկա նմանատիպ դրսևորումները այս կամ այն կերպ նկատվում են կրոնափոխված հայերի տարբեր խմբերի և սերունդների շրջանում ևս:

Թուրքիայի հայության միջև հաստատված խնդրահարույց հարաբերությունները 2009թ. համայնքային մի ընտրության արդյունքում ձեռք բերեցին հրապարակային բնույթ: Այսպես, 2009թ. մարտի 22-ին Ստամբուլի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու հիմնադրամի ղեկավար կազմի ընտրություններն էին: Հարկ է նշել նաև, որ հիշյալ հիմնադրամը տիրապետում է բավական լայն ֆինանսական միջոցների և բնական է, որ սպասվելու էր լարված պայքար: Թեկնածուներից մեկը ներկայացնում էր «պոլսահայերին», իսկ մյուսը՝ գավառահայերին: Նշենք, որ նախընտրական

համշենահայերի խնդիրներով տասնամյակներ զբաղվող բանահավաք Սերգեյ Վարդանյանը, ԽՍՀՄ տարիներին Միջին Ասիայի իսլամացված համշենահայերի ձգտումները վերինտեգրվելու հայության մեջ հանդիպում էին անտարբերության և սառնության վերջիններիս կողմից և 1980-ականներին այդ վայրերը այցելած Վարդանյանին կրոնափոխ համշենահայերը ասել են, թե ինքը առաջին հայն է, որը իրենց համարում է հայ:

շրջանում արդեն նկատվող լարվածությունը ուղեկցվում էր փոխադարձ մեղադրանքներով, սակայն «պոլսահայ» կողմի կիրառած ամենատարածված հակաքարոզչությունն այն էր, որ մրցակիցները հայախոս չեն, անգամ հայ էլ չեն, այլ քուրդ և պետք չէ եկեղեցին հանձնել քրդերի կառավարմանը: Փաստորեն, տասնամյակներով հրապարակայնորեն չբարձրաձայնված մտքերը օգտագործվեցին ընտրական քարոզչական տեխնոլոգիաներում և այս մեթոդի ընտրությունը ցույց է տալիս, որ այնուամենայնիվ կա մի զանգված որի վրա էլ հենց պետք է ազդեցություն թողնեին վերոնշյալ մտքերը: Նախընտրական շրջանում անգամ առաջացան տերմիններ, որոնք միտված էին էլ ավելի խորացնել առկա անջրպետը: Երկու թիմերի բանավեճը լայնորեն արտացոլվեց համայնքային կյանքում և առաջ բերեց համակիրների բանակներ, որոնց շրջանակներում էլ շարունակվեց պայքարը: Ավելին՝ Սուրբ Երրոդություն հիմնադրամի ընտրությունների շուրջ բարձրացած աղմուկը դուրս եկավ համայնքային շրջանակներից և դրան անդրադարձան նաև թուրքական թերթերը:

Օրինակ «Հյուրիյեթը» իր «Թուրքերով, քրդերով հայկական ընտրություններ» վերնագրով հոդվածում մանրամասնորեն նկարագրում էր իրավիճակը[98]:

Մեր անձնական դիտարկումները և տպագրված հոդվածները թույլ են տալիս պնդել, որ այդ ընտրությունների հետևանքով համայնքում առաջացան երկփեղկված տրամադրությունները: Օրինակ «Ակօս» շաբաթաթերթը, որը ակտիվորեն լուսաբանում էր հիմնադրամի շուրջ ընթացող զարգացումները և քննադատում գավառացի հայ ու պոլսահայ բաժանումները, համայնքի տարբեր անդամների կողմից արժանացավ քննադատության, թե իբր նրանք խիստ չափազանցված և միտումնավոր են ներկայացնում հայության միջև եղած անջրպետները և հրահրում արհեստական լարվածություն[99]: Ուշագրավ է հատկապես այն, որ երկու կողմերն էլ դեմ էին արտահայտվում պոլսահայ և գավառացի հայ խտրական սահմանումներին և դա համարում

[98] Türklü, Kürtlü Ermeni seçimi, - Hürriyet, 04. 05.2009.
[99] Çiçekeker A., Sunî gündem: Beyaz Ermeni-taşralı Ermeni ayrımı, - www.hyetert.com/yazi3.asp?s=3&Id=434&DilId=1; Yaman A., Beyaz Ermeni tartışmaları, - www.hyetert.com/yazi3.asp?s=2&Id=436&DilId=1.

համայնքի շահերին դեմ: Պոլսահայ Արեթ Յամանը իր հոդվածում փոքր ինչ հռետորական մի հարց է առաջ քաշում, որը ևս մտորելու տեղիք է տալիս: Այսպես, նա իրավացիորեն հարցնում է, թե ինչու մինչև այժմ համայնքում նման վեճեր և խտրականություն չեն եղել, իսկ հիմա դա որոշ թերթեր (նկատի ունի Ակօսին) տիրաժավորում են[100]: Իհարկե մենք այստեղ համաձայն չենք հեղինակի հետ, քանի որ այդ խտրական տրամադրությունները միշտ էլ եղել են Պոլսի հայ համայնքի մի հատվածի մեջ, ուղղակի նման հնչողություն դեռ չէր ստացել: Այդպիսի խտրական վերաբերմունքի ցայտուն օրինակներ կարող ենք հանդիպել տարբեր տարիներին գավառներից Ստամբուլի հայկական դպրոցներ սովորելու եկած հայերի մոտ: Օրինակ ԱՄՆ-ում հաստատված մալաթիացի մի հայի մեզ պատմածը խորությամբ պատկերում է հայության մեջ տարածված խտրականության տարբեր դրսևորումներ: Այսպես, ըստ նրա. «Մեզ Մալաթիայում շրջապատի մուսուլմանները

[100] Yaman A., Beyaz Ermeni tartışmaları, www.hyetert.com/yazi3.asp?s=2&Id=436&DilId=1.

ասում էին «գյավուր» հայեր, երբ տեղափոխվեցինք Ստամբուլ հայկական դպրոցում, ուր հաճախում էինք մեր համադասարանցիները մեզ ասում էին «քրդեր»: Տարիներ հետո տեղափոխվեցինք Հայաստան, ուր մեզ անվանում էին «ախպարներ», իսկ ԱՄՆ-ում հաստատվելուց հետո, ի վերջո, մեզ սկսեցին անվանել «հայաստանցիներ»»:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է «Ակօս»-ի հեղինակներից Ռոբեր Քոփթաշը. «Ընտրությունները մեզ դեմ հանդիման հանեցին հայ համայնքի ներսում եռացող խտրականության հետ»[101]: Կրկին ըստ Քոփթաշի, գավառներից համեմատաբար ավելի ուշ Ստամբուլ տեղափոխվածների ավելի հին ստամբուլաբնակ հայերի կողմից չընդունվելու համար բացի դասակարգայինից կան նաև այլ կենցաղային հանգամանքներ, օրինակ նրանց հայերեն չիմանալը, թուրքերենի բարբառային կիրառումը, նույնիսկ հագնվելու ոճը: Այս ամենը հայության մի շերտի համար շատ կարևոր է, քանի որ ըստ տարածված տեսակետի

[101] Koptaş R., Mağdur Ermeni, gaddar Ermeni, - Agos, 03.04.2009.

հայերը միայն քաղաքակիրթ, բարձրաշխարհիկ պետք է լինեն և գավառահայերը լուրջ վնաս են հասցնում արդեն ձևավորված հայի կերպարին[102]: Այստեղից է ծագում նաև նրանց քուրդ անվանելով «իսկական հայի» կերպարը մաքուր պահելու ձգտումը:

Անկասկած է, որ հայության տարբեր խմբերի միջև փոխադարձ ընկալումն և լավ հարաբերությունները կարող են օգուտ բերել հենց հայությանը, իսկ նոր բաժանարար գծեր և հանգամանքներ գտնելն ու դրանց քարոզումը խաթարում է մեր առանց այն էլ երերուն միասնականությունը:

[102] Koptaş R., Güç siyaseti, - Agos, 03.04.2009.

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆ ԱՅՍՕՐ

Հայոց ցեղասպանությունը ծանր հարված է հասցրել նաև պոլսահայ մշակույթին, սակայն Թուրքիայի Հանրապետության առաջին տարիներին արդեն Պոլսո հայ համայնքում սկսվել են որոշ քայլեր կատարվել մշակույթի վերազարթոնքի ուղղությամբ: Մասնավորապես՝ սկսել են հրատարակվել մի քանի պարբերականներ, որոնցից են կրոնական և գրական ուղղվածությամբ «Հայ խոսք» հանդեսը (1924-1930) և «Նոր լուր» թերթը, որն ունեցել է քաղաքական և առևտրական բնույթ: Բացի սրանցից, սկսել են տպագրվել մի շարք այլ թերթեր և հանդեսներ, ինչպես օրինակ Բագարատ Թեյանի «Երջանիկին տարեցույցը» (1928), Ավետիս Ալեքսանյանի «Նոր օր», գրող Ռուբեն Մաշոյանի «Դեպի լույս» (1950), «Ճակատամարտ» (1927-1937), «Պատկեր» (1931-1945), «Արևելք» (1932-1938), «Աստղաբերդ» (1951-1953), «Ճառագայթ» (1947-1952)[103]:

[103] Özdögan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009, s. 213,

Ստամբուլահայ մամուլի պատմության մեջ կարևոր դեր է ունեցել թատերագետ Հակոբ Այվազի հրատարակած «Կուլիս» թատերական ամսագիրը, որը հրատարակվել է 50 տարի շարունակ 1946-1996թթ: Բացի վերոնշյալ պարբերականներից, Ստամբուլում գործող տարբեր հայկական հաստատություններ ևս ունեցել են և ունեն իրենց պարբերականները, որոնցից է օրինակ Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցի համանուն հանդեսը, Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնական օրգան Շողակաթը, իսկ 1996թ. սկսել է հրատարակվել Պատրիարքարանի մյուս պաշտոնական հանդեսը՝ Լրաբերը: Կենտրոնական վարժարանի շրջանավարտների միությունը 1948 թվականից սկսել է հրատարակել «Հանդես Մշակույթի» ամսագիրը, որը որոշ ժամանակ անց փակվել է և վերաբացվել 1993-ին «Հոբինա» անունով, որն այսօր արդեն չի տպագրվում[104]: Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ ամսագրերը համայնքային

մեջբերված է՝ Pamukciyan K., İstanbul'da yayınlanan bazı Ermeni gazete ve dergileri hakkında ansiklopedik bilgiler, İstanbul yazıları: Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar- I, İstanbul, 2002, s.189-191.

[104] Özdögan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009, s. 214.

կյանքում մշակույթի և գրականության զարգացման գործում բավական նշանակալից դեր են ունեցել:

Այսօր Ստամբուլի հայ համայնքի հիմնական թերթերը երեքն են՝ «Ժամանակ», «Նոր Մարմարա» օրաթերթերը և «Ակօս» շաբաթաթերթը, որը երկլեզու է՝ հայերեն-թուրքերեն:

«Ժամանակ»-ը ստամբուլահայ մամուլի ամենահին օրգաններից է, հիմնադրվել է 1908 թ. և այդ օրվանից անընդհատ տպագրվում է: Հիմնադրման առաջին տարիներին թերթին թղթակցել են ժամանակի հայ անվանի մտավորականները՝ Երվանդ Օտյանը, Զաբել Եսայանը, Արշակ Չոբանյանը, Վահան Թեքեյանը: Թերթի տպաքանակը եղել է 15 հազար[105]: 1920 թ. միավորվել է «Ժողովրդի ձայն» թերթի հետ և որոշ ժամանակ (մինչև 1924-ը) կոչվել է «Ժողովրդի ձայն-Ժամանակ», իսկ 1935թ. մի քանի ամիս կոչվել է «Ժամանակ-Թուրքիա»[106]: Այսօր թերթի տպաքանակը

[105] Özdögan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009, s. 215.
[106] Pamukciyan K., İstanbul'da yayınlanan bazı Ermeni gazete ve dergileri hakkında ansiklopedik bilgiler, İstanbul yazıları: Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar - I, İstanbul, 2002, s. 192.

1500 օրինակ է և տարածվում է Ստամբուլի հայաբնակ թաղամասերում, խմբագիրն է Արա Քոչունյանը:

«Նոր Մարմարա» թերթը հիմնադրվել է 1940 թ. Սուրեն Շամլըյանի կողմից «Մարմարա» անունով, 1967 թվականից խմբագիրն է պոլսահայ մտավորական, գրող Ռոբեր Հաթթեջյանը (Հադդելեր): 1967-ից թերթը վերանվանվել է «Նոր Մարմարա»: Թերթը հայերեն է, սակայն 2001 թվականից շաբաթական մեկ անգամ նրան կցվում է նաև թուրքերեն հավելված, տպաքանակը այսօր 1500 օրինակ է:

«Ակօս» երկլեզվյա շաբաթաթերթը հիմնադրվել է 1996 թ., մինչև 2007 թ. գլխավոր խմբագիրն է եղել Հրանտ Դինքը: «Ակօս»-ը ունի որոշակի տարբերություններ համայնքի ավանդական մյուս թերթերից: 24 էջանոց թերթի միայն 4 էջն է հայերեն: Երկլեզու թերթի հիմնումը ևս մեկ ապացույցն է համայնքում հայախոսության մակարդակի անկման, բացի այդ Դինքի նպատակն է եղել նաև համայնքային խնդիրները հասու դարձնել թուրք ընթերցողին: «Ակօս»-ի հիմնական ընթերցողներից են հայերենին բավարար չափով չտիրապետող հայերը: Թերթին

թղթակցում են այսօրվա Թուրքիայի հասարակական կյանքում բավական հայտնի մտավորականներ, վերլուծաբաններ, այն ունի նաև ինտերնետային կայքէջ, այսօր տպաքանակը հասնում է մոտավորապես 5000-ի: Ավելորդ չէ նշել, որ թերթը կարևոր աղբյուր է ժամանակակից Թուրքիայում հայության խնդիրների ուսումնասիրության համար:

* * *

Հայ գրականության պատմության ծիրում լուրջ և նշանակալից դեր ունի պոլսահայ գրականությունը, որը ևս զգալի հարված ստացավ 1915-1923 թթ. ցեղասպանության ընթացքում: Հարկ է հիշել, որ 1915-ի ապրիլի 24-ին ձերբակալված, աքսորված և կոտորված հայ մտավորականների մեջ էին նաև ժամանակի հայտնի գրողները: Հանրապետական Թուրքիայում որոշակի գրական վակուումից հետո կրկին սկսում է գրական կյանքը ձևավորվել հայ համայնքում: Անցյալ դարի պոլսահայ գրականության մեջ ևս կարևոր

թեմատիկաներից մեկը՝ գյուղագրությունը, բավական լուրջ դիրքերի է հասել, հայ գյուղագրության հայտնի անուններից են Մկրտիչ Մարկոսյանը, Հակոբ Մնձուրին: Պոլսահայ գրականության մեջ կարևոր անուններից են հայտնի բանաստեղծ Զահրատը, Զավեն Բիբերյանը, Ռոբեր Հաթթեջյանը, Երվանդ Գոբելյանը: Այսօրվա պոլսահայ գրականության մեջ երիտասարդ սերնդի առավել աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից են Ժակլին Չելիքը, Կարին Քարաքաշլը, Գևորգ Գրիգորյանը[107]:

Պոլսահայ համայնքը ներկայումս ունի մի քանի երգչախմբեր, պարի համույթներ, մշակութային և սանոց միություններ: Համայնքի ջանքերով ոչ միայն մշակութային ծրագրեր են պատրաստվում և ներկայացվում, այլև տարբեր մշակութային խմբեր, պարային համույթներ, երգչախմբեր և երգիչներ են հրավիրվում Հայաստանից: Նման ծրագրերի անցկացումը կապված է մի շարք խնդիրների հետ. համայնքային կառույցներին անհրաժեշտ է ստանալ

[107] Özdögan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009, s. 77.

նահանգապետարանի կամ համապատասխան նախարարության ստորաբաժանումների համաձայնությունը: Շատ դեպքերում թուրքական իշխանություններում պահանջում են նախօրոք ներկայացնել ծրագրերը: Նման թույլտվության առկայություն անհրաժեշտ է լինում մեծ սրահների վարձակալման ժամանակ: Խնդիրն այն է, որ Թուրքիայի Անվտանգության և Ազգային հետախուզության ծառայությունների կազմում գոյություն ունի այսպես կոչված «փոքրամասնությունների բաժին», որոնց կարծիքը նույնպես պարտադիր է նման թույլտվություն ստանալու համար[108]:

[108] Փոքրամասնությունների /հայերի, հույների և հրեաների/ վրա վերահսկողությունն ավելի կատարելագործելու և դյուրացնելու համար տրվող անձնագրերը նույնպես համապատասխան համարներ ունեն: Այսպես, հույներին տրվող անձնագրերը սկսվում են 29, իսկ հայերին՝ 31 համարներով, օրինակ, 31/2841364:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում պահպանված հայության նկատմամբ ևս Թուրքիայի պետական քաղաքականությունը շարունակում էր մնալ ոչ բարեհաճ և խստական: Հանրապետական Թուրքիայում կազմակերպված հայ համայնք շարունակեց մնալ միայն Ստամբուլում, որն էլ տարբեր տարիներին համալրվեց գավառներից եկած հայերի հաշվին: Իսկ Թուրքիայի գավառներում հայկական համայնքային կյանք այդպես էլ չձևավորվեց (թերևս որոշ բացառություն է միակ հայկական Վաքըֆլը գյուղը):

Ստամբուլի և ընդհանրապես Թուրքիայի հայերի շրջանում արտագաղթերը կրել են շարունակական բնույթ և նաև դրանց հետևանքով է, որ ներկայումս Թուրքիայում պաշտոնապես կան 55-60 հազար հայեր, որոնք այսօր կանգնել են մի շարք խնդիրների առաջ: Այդ խնդիրներից մի քանիսը հատկապես վտանգավոր են, քանի որ անմիջականորեն սպառնում են համայնքի շարունակականությանը և ապագային:

Մասնավորապես կորստի եզրին է հասնում Պոլսո արևմտահայերենը, փակվել են դպրոցների մի մասը, համայնքում աճում են խառնամուսնությունները, անորոշ են համայնքային տարբեր իրավական խնդիրներ: Սակայն, այս ամենին զուգահեռ, ցավոք, համայնքում նկատվում է պասիվություն ազգային և կրոնական խնդիրների նկատմամբ: Նման ընթացքի պարագայում և միջոցներ չձեռնարկելու դեպքում խնդիրներն էլ ավելի են սրվելու և համայնքը կանգնելու է վերջնական ուծացման, ազգային դիմագծի լրիվ կորստի եզրին, ուստի հարկ է քայլեր անել այսօրվանից:

Ներկայումս պոլսահայ համայնքում տեղի ունեցող գործընթացներն ուսումնասիրելիս՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ ըստ համայնքային կյանքի և խնդիրների նկատմամբ իրենց ունեցած դիրքորոշումների՝ համայնքը կարելի է բաժանել մի քանի պայմանական խմբերի.

1. ***Անտարբեր խումբ*** - այս խումբը գրեթե չի հետաքրքրվում համայնքային, ազգային խնդիրներով, ավելի շատ լծված է կենցաղային

հարցերին և նրա անդամակցությունը հայ համայնքին ավելի շատ կրում է սիմվոլիկ բնույթ:

2. ***Համակերպվող խումբ*** - այս խումբը, որը կազմում է մեծամասնություն, տասնամյակներ տևած թուրքական հալածանքի քաղաքականության հետևանքով դարձել է շատ հարմարվող, երբեմն՝ վախեցած: Նրանց համար հաճախ ցանկալի չեն նույնացումները սփյուռքահայերի և հայաստանցի հայերի հետ:

3. ***Ակտիվ խումբ*** - այս խումբը, որն ամենասակավաթիվն է, հիմնականում կազմված է ազատական գաղափարներով համակված երիտասարդներով, որոնք ցանկանում են փոփոխություններ:

Հարկ է նկատել, որ Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը Թուրքիայի հայության նկատմամբ պետք է տարբերակված լինի, քանի որ Թուրքիայում բնակվող հայերի գերակշիռ մեծամասնությունը իրենք իրենց չեն համարում սփյուռքահայ և դրա համար ունեն նաև

հիմնավորված պատճառաբանություններ: Միևնույն ժամանակ, նկատենք, որ Հայաստանի ուշադրությունը և հետաքրքվածությունը Թուրքիայի հայերի համայնքային, մշակութային կյանքով նույնքան բնական է, ինչքան ցանկացած ազգային պետության հետաքրքրվածությունը իր երկրի սահմաններից դուրս բնակվող ազգակիցներով (օրինակ՝ Թուրքիայի հետաքրքրվածությունը եվրոպաբնակ թուրքերով): Հայաստանի և Թուրքիայի միջև բնականոն հարաբերությունների հաստատումը կնպաստի նաև հայ համայնքի առջև կանգնած որոշ խնդիրների լուծմանը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայ առաքելական համայնքի գործող կառույցներ[109]

1. Ֆերիքյոյի[110] Սուրբ Վարդանանց եկեղեցի
2. Ուսքյուդարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցի և գերեզմանատուն[111]
3. Ուսքյուդարի Սուրբ Խաչ եկեղեցի, դպրոց և գերեզմանատուն
4. Էյուբի Սուրբ Եղիա եկեղեցի
5. Էյուբի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի, դպրոց և գերեզմանատուն
6. Նարլըքափըի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի
7. Ռումելիհիսարի Սուրբ Սանդուխտ եկեղեցի

---

[109] Բերված է ըստ Վաքֆների տնօրինության ցուցակի, պահպանելով այնտեղ գրանցված անունները, տես. Bebiroglu Murat, Vakıflar ve cemaat vakıfları – Faaliyet'te bulunan vakıflar, - www.hyetert.com/prnyazi3.asp?s.

[110] Առաջին բառը նշում է, թե Ստամբուլի որ թաղամասում կամ որ քաղաքում է գտնվում:

[111] Ըստ Վաքֆների մասին օրենքի՝ եկեղեցին, նրան կից դպրոցն ու գերեզմանատունը մեկ հաստատություն են համարում և սեփականության մեկ վկայագիր ունեն:

8. Քաղբբյոյի Սուրբ Թագավոր եկեղեցի, Արամյան-Ունջյան դպրոց և գերեզմանոց
9. Քուզգունջուքի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի
10. Բեշիքթաշի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի
11. Օրթաքյոյի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի և դպրոց
12. Բոյաջըքյոյի Սուրբ Երից Մանկանց եկեղեցի
13. Քանդիլիի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցի
14. Քարթալի Սուրբ Նշան եկեղեցի
15. Յենիքափրի Սուրբ Թադեւոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցի
16. Քընալըադայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի և գերեզմանոց
17. Գեդիքփաշայի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի
18. Բաքըրքյոյի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի և դպրոց
19. Բալաթի Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցի և դպրոց
20. Բեյօղլուի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցի
21. Բեյօղլուի Հովհաննես Գումուշյան եկեղեցի

22. Յենիքյոյի Քուդիպո Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի
23. Շիշլիի Քարագյոզյան որբանոց
24. Քումքափրի Սուրբ Հարություն եկեղեցի և դպրոց
25. Հալըջըօղլուի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի և Քալֆայան որբանոց
26. Քումքափրի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի և դպրոց
27. Քուրուչեշմեի Սուրբ Խաչ եկեղեցի
28. Բույուքդերեի Սուրբ Հռիփսիմյանց եկեղեցի
29. Քոջա Մուսթաֆա փաշայի Սուրբ Գևորգ եկեղեցի և գերեզմանոց
30. Թոփքափրի Սուրբ Նիկողոս եկեղեցի և դպրոց
31. Գալաթայի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցի և դպրոց
32. Յեշիլքյոյի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի, դպրոց և գերեզմանատուն
33. Հասքյոյի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի և դպրոց
34. Յեդիքուլրեի Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոց
35. Քումքափրի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի
36. Բեյքոզի Սուրբ Նիկողոս եկեղեցի

37. Սամանդաղի Վաքըֆլը գյուղի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի
38. Կեսարիայի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցի
39. Դիարբեքիրի Սուրբ Կիրակոս եկեղեցի

Հայ կաթոլիկ համայնքի գործող կառույցները

1. Օրթաքյոյի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ հայ կաթոլիկ եկեղեցի
2. Քարաքյոյի Սուրբ Փրկիչ հայ կաթոլիկ եկեղեցի
3. Բեյօղլուի Անարատ հղություն հայ կաթոլիկ դպրոց
4. Բեյօղլուի Սուրբ Ղազար հայ կաթոլիկ դպրոց
5. Փանգալթըի հայ կաթոլիկ մխիթարյան կուսանոց և դպրոց
6. Թաքսիմի Սուրբ Հակոբ հիվանդանոց
7. Քոչա Մուսթաֆա փաշայի Անարատ հղության հայ կաթոլիկ եկեղեցի
8. Յենիքյոյի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի
9. Բույուքդերեի Սուրբ Պողոս եկեղեցի

10. Բույուքադայի Սուրբ Աստվածածին հայ կաթոլիկ եկեղեցի
11. Սաքըզ Աղաջըի հայ կաթոլիկ եկեղեցի
12. Բեյօղլուի Սուրբ Երրորդություն հայ կաթոլիկ եկեղեցի
13. Քադըքյոյի Սուրբ Լևոն հայ կաթոլիկ եկեղեցի
14. Թարաբյայի Սուրբ Անտոն հայ կաթոլիկ եկեղեցի
15. Իսքենդերունի Քառասուն Մանուկ հայ կաթոլիկ եկեղեցի
16. Մարդինի Սուրբ Հովսեփ հայ կաթոլիկ եկեղեցի

Հայ ավետարանչական համայնքի գործող կառույցները

1. Բեյօղլու Այիալը Չեշմեի հայ բողոքական եկեղեցի
2. Գեդիքփաշա հայ բողոքական եկեղեցի և դպրոց

1991-2002 թթ. Հայաստան—Թուրքիա հարաբերություններում կարևոր իրադարձություններ[112]

28/12/1991 *Թուրքիայի կառավարության հայտարարությունը:* «Թուրքիայի կառավարությունը գնահատում է, որ Հայաստանի կառավարությունը, ընդունելով Հելսինկիի փաստաթղթերը, ընդունել է և համաձայնագրի 4-րդ պայմանը, որը վերաբերվում է պետությունների տարածքային ամբողջականությանը, և այս պայմանից բխող բոլոր հետևանքները: Թուրքիայի կառավարությունը համագործակցելու է ՀՀ-ի կառավարության հետ և զարգացնելու է երկկողմանի բարեկամական հարաբերությունները, հիմնվելով Եվրոպայի համագործակցության և Անվտանգության Խորհրդի սկզբունքների վրա»:

31/01/1992 *Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Չերնիշևի հաղորդագրությունը հայ-թուրքական*

[112] Ժամանակագրությունը պատրաստվել է ըստ մամուլի հաղորդագրությունների:

հարաբերությունների վերաբերյալ: ԵԱՀԿ գործընթացին միանալու վերաբերյալ ՀՀ ԱԳ նախարարի նամակի կապակցությամբ, համաձայն որի Հայաստանը առանց նախապայմանների պատասխանատվություն է վերցնում ստորագրելու ԵԱՀԿ փաստաթղթերը, Թուրքիայում նշում են, որ Երևանն այսպիսով ճանաչում է այն պայմանավորվածությունները, որոնք ձեռք են բերվել համաեվրոպական գործընթացում, այդ թվում նաև ԵԱՀԿ անդամ բոլոր երկրների տարածքային ամբողջականությանն ու սահմանների անքակտելիության վերաբերյալ:

19/03/1992 *Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Վուրալի պատասխանը ՀՀ ԱԳ նախարար Հովհաննիսյանի 1992 թ մարտի 19-ի ուղերձին:* «Երևան կատարած իմ այցելության ժամանակ Ձեզ հետ տեղի ունեցած հանդիպմանը ես նշել էի, որ նախկին ԽՍՀՄ-ին ցույց տրվող մարդասիրական օգնության հարցում Թուրքիան առաջատար դեր է խաղում և ամբողջ պատասխանատվությամբ կատարում է իր պարտքը:

Նույնիսկ այս պահին, երբ ԼՂ-ի իրադարձությունները ալեկոծեցին ողջ թուրքական հասարակությունը, Թուրքիան թույլատրում է, որ այդ օգնությունը հասցվի Հայաստան և իր նպաստն է բերում այդ առաքելությանը »:

05-06/06/1992 *Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելի և ՀՀ փոխվարչապետ Բագրատյանի հանդիպումը:* Դեմիրել-Բագրատյան հանդիպման ընթացքում խոսվել է Հայաստանում ընթացող սեփականաշնորհման, ղարաբաղյան հակամարտության մասին: Բագրատյանը Դեմիրելին է հանձնել ՀՀ նախագահի և վարչապետի ուղերձները:

23-26/06/1992 *Ստամբուլում տեղի է ունեցել հիմնադիր ժողով և ստորագրվել ՍԾՏՀ հռչակագիրը:* ՀՀ պատվիրակությունը գլխավորում էր նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

08/10/1992 *ՀՀ պետնախարար Շահբազյանի հանդիպումը Թուրքիայի ԱԳ նախարար Չեթինի հետ:*

Շահբազյանի Թուրքիա կատարած այցի նպատակը և բանակցությունների թեման ցորենի ներկրումն էր Հայաստան: 1992 հոկտեմբերի 10-ին պայմանագիր է ստորագրվում Թուրքիայի պետական երկաթուղու (ԹՊԵ) և Հայաստանի երկաթգծի վարչության(ՀԵՎ) միջև, Թուրքիայի տարածքով Հայաստան ուղարկվող 67 500 տ. ցորենի տեղափոխված կարգի վերաբերյալ:

05/04/1993 *Թուրքիայի ԱԳՆ-ի հայտարարությունը «Ադրբեջանի նկատմամբ Հայաստանի ագրեսիայի կապակցությամբ», հայ-թուրքական սահմանի փակման և Հայաստանի համար Թուրքիայի օդային տարածքը օգտագործելու /փակման/ վերաբերյալ Թուրքիայի պետնախարար Աքքն Գյոնենի որոշումը:*

20/05/1995 *Թուրքիայի ԱԳՆ հայտարարությունը, համաձայն որի Թուրքիայի կառավարությունը որոշել է վերաբացել H-50 օդային միջանցքը, որը փակվել էր 1993 թ. սկզբին դեպի Հայաստան և Հայաստանից դուրս բոլոր թռիչքների համար:*

07/02/1997 ***Չիլլեր-Արզումանյան հանդիպումը:***
Փետրվարի 7-ին Ստամբուլում տեղի է ունեցել երկու երկրների ԱԳ նախարարների՝ Չիլլեր-Արզումանյան հանդիպումը: Հանդիպման ընթացքում Չիլլերը նշել է, որ հայ-թուրքական հարաբերություններում գոյություն ունեն մի շարք հանգամանքներ (թուրք հասարակական կարծիքի բացասական դիրքորոշումը, հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը), որոնք թույլ չեն տալիս Թուրքիայի կառավարությանը դիմել երկկողմ հարաբերությունները զարգացնող քայլերի: Ա. Արզումանյանը իր հերթին նշել է, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները չպետք է պայմանավորվեն երրորդ երկրի հետ հարաբերություններով:

1/08/1997 ***Թուրք գործարարներին այցը Հայաստան:***
Հայաստանի Արդյունաբերողների և գործարարների միության հրավերով օգոստոսի 1-5 Հայաստանում էր գտնվում գործարարների պատվիրակություն Թուրքիայից: Պատվիրակությունը գլխավորում էր Թուրք-հայկական բիզնեսի զարգացման հանձնաժողովի նախագահ Քաան Սոյաքը:

Պատվիրակությունը համդիպումներ ունեցավ ՀՀ ԱԳՆ նախարարի տեղակալ Վ.Օսկանյանի, Արդյունաբերության և առևտրի նախարար Նանագուլյանի հետ: Պատվիրակությունը այցելեց Հայաստանի տարբեր մարզեր, հանդիպեց Հայաստանի գործարարների հետ: Հանդիպման վերջում կնքվել է արձանագրություն և որոշվել է հայկական պատվիրակության պատասխան այցը իրականացնել նոյեմբեր ամսին:

21/11/1997 ***Հայ գործարարների այցը Ստամբուլ:***
Նոյեմբերի 21-28-ը Թուրքիայում էր գտնվում Հայաստանի Արդյունաբերողների և գործարարների միության պատվիրակությունը: Հայկական պատվիրակությանը ընդունել է Թուրքիայի Արդյունաբերության և առևտրի նախարար Յալըմ Երեզը, պետնախարար Էյուփ Աշըքը: Երկու նախարարներն էլ բարձր են գնահատել ու ողջունել հայ և թուրք գործարարների նման նախաձեռնությունը: Երեզը, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման քաղաքական

կողմին, նշել է, որ Թուրքիա-Հայաստան հարաբերությունների բարելավման համար անհրաժեշտ է հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորումը կողմերի համար ընդունելի լուծման տարբերակով:

Իսկ պետնախարար Էյուփ Աշըքը իր ողջույնի խոսքում հայ գործարարներին տեղեկացրել է, որ սահմանամերձ շրջանների մարզերի ղեկավարությունը և բնակչությունը ճնշում են գործադրում կառավարության վրա և պահանջում, անհապաղ բացել սահմանային դռները: Կառավարությունն էլ, լինելով ժողովրդի ընտրյալը, պարտավոր է անել այն, ինչ պահանջում է ժողովուրդը:

03/02/1998 *Թուրք լրագրողների և գործարարների այցը Երևան:* Փետրվարի 3-6-ը Հայաստանի Արդյունաբերողների և գործարարների միության հրավերով Երևանում էր գտնվում 25 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն Թուրքիայից: Պատվիրակության կազմում էին ՍԾՏՀ գլխավոր քարտուղար դեսպան Մուստաֆա Աքշինը, ՍԾՏՀ-

Գործարար Խորհուրդում Հայաստանի ներկայացուցիչ Սամսոն Օզարարատը, Ստամբուլի Առևտրի պալատի նախագահ Ահմեթ Քուշչուլուն, հայ և թուրք գործարարներ, լրագրողներ: Պատվիրակությանը ընդունել են ՀՀ նախագահի պաշտոնակատար և վարչապետ Ռ.Քոչարյանը, ԱԳ նախարարի պաշտոնակատար Վ.Օսկանյանը, Արդյունաբերության և Առևտրի նախարար Գ.Նանագուլյանը: Այցի վերջում կողմերը ստորագրել են համաձայնագիր, ըստ որի նախատեսվում է 1998 թ. ապրիլի 15-17 Հայաստանում կազմակերպել հայ-թուրքական բիզնես ֆորում, ինչպես նաև թուրքական ապրանքների ցուցահանդես վաճառք: Ստամբուլի Առևտրի պալատը իր վրա է վերցնում Վանա լճի Աղթամար եկեղեցու վերանորոգման ծախսերը, վերականգման աշխատանքներին մասնակցելու է նաև Հայաստանի ճարտարապետների միությունը: Կողմերը՝ հանձինս Երևանի և Ստամբուլի համալսարանների, որոշել են համագործակցել ուսանողների փոխանակման գործում:

13/03/1998 *Թուրք դիտորդների այցը Հայաստան.* Հայաստանում տեղի ունեցող արտահերթ նախագահական ընտրություններին մասնակցելու նպատակով ամսի 13-ին Ստամբուլից Երևան ժամանեց թուրքական պատվիրակություն: Պատվիրակության կազմում էին Եվրոխորհրդի դիտորդ, ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր Զեֆի Քամիին (ազգությամբ հրեա), ԵԱՀԿ դիտորդ, պատգամավոր Թեքիմ Էներեմը, ինչպես նաև այլ քաղաքական գործիչներ և լրագրողներ:

29/04/1998 *Ֆրանսիայի խորհրդարանի ստորին պալատի կողմից ցեղասպանության ընդունման փաստը:* Ապրիլի 30-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի Ստորին պալատը խանաչեց 1915 թ. ցեղասպանության փաստը: Այդ քայլը բավական մտահոգեց թուրք վերնախավին և հիմք ծառայեց թուրքական լրատվամիջոցներին նոր հակահայկական ալիք սկսելու համար:

30/04/1998 *ՀՀ Նախագահ Ռ.Քոչարյանի հանդիպումը Թուրքիայից ժամանած պատվիրակության հետ:* ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը իր նստավայրում ընդունեց թուրքական պատվիրակությունը, որը ժամանել էր Հայաստան մասնակցելու ՍԾՏՀ շրջանակներում անցկացվող արտգործնախարարների գագաթաժողովին: Թուրքական պատվիրակության կազմում էին պետնախարար Ռեֆաադդին Շահինը, ԹԱՄԺ պատգամավոր Զեֆի Քամիին, ԱԳՆ ներկայացուցիչ Ահմեթ Էրոզանը: Կողմերը քննարկել են հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդիրներ:

5/06/1998 *ՀՀ նախագահի հանդիպումը Թուրքիայի նախագահի հետ:* Հանդիպումը տեղի է ունեցել Յալթայում, որտեղ անցկացվում էր ՍԾՏՀ անդամ երկրների նախագահների վեհաժողովը: Հանդիպման ընթացքում Ռ. Քոչարյանը և Ս.Դեմիրելը քննարկել են հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկա վիճակը: Ռ. Քոչարյանն առաջարկ է արել բանակցությունների

ընթացքում քննարկել հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա դժվարին խնդիրները:

03/12/1998 *Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարներ Օսկանյանի ու Ձեմի հանդիպումը:* Օսկանյան-Ձեմ հանդիպումից հետո, Օսլոյում հանդիպել են նաև երկու երկրների արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների փորձագետները, որոնք քննարկել են երկու երկրների հարաբերությունների հետ առնչվող հարցեր:

16/02/1999 *Ռեկտոր Ռադիկ Մարտիրոսյանի գլխավորությամբ ԵՊՀ պատվիրակության այցը Թուրքիա:* Այցի ժամանակ ՍԾՏՀ շրջանակներում առաջին անգամ համագործակցության մտադրությունների վերաբերյալ համաձայնագիր կնքվեց ԵՊՀ-ի և Անկարայի Մերձավոր Արևելքի Տեխնիկական Համալսարանի միջև:

17/08/1999 *ՀՀ Շիրակի մարզի պատվիրակության այցը ԹՀ Կարսի նահանգ:* Այցի ընթացքում քննարկվել

են երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական, գիտամշակութային և այլ բնագավառներում երկու հարևան շրջանների համագործակցության հնարավորությունները:

27/08/1999 *Թուրքիայում տեղի ունեցած երկրաշարժի կապակցությամբ մարդասիրական օգնությունն ուղեկցող ՀՀ պաշտոնական պատվիրակության այցը Թուրքիա:* Արտակարգ իրավիճակների վարչության պետ Վ. Հարությունյանի գլխավորած ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությանը դիմավորել են Թուրքիա ԱԳՆ հատուկ հանձնարարություններով դեսպան Թևֆիկ Օքյաուզը և Ստամբուլի փոխնահանգապետը:

06/09/1999 *ԹՀ Կարսի մարզի պատվիրակության այցը Հայաստան:* Պատվիրակությունը հանդիպումներ է ունեցել Գյումրիի քաղաքապետարանում, ՀՀ ԱԳՆ-ում և Առևտրի ու Արդյունաբերության նախարարությունում: Ստորագրվել է մունիցիպալ հարաբերությունների համագործակցության առաջարկությունների արձանագրություն Գյումրի և Կարս քաղաքների միջև:

30/10/1999 ԹՀ պետնախարար Ա. Իրթեմչելիքի գլխավորած թուրքական պատվիրակության այցը Հայաստան հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ Ազգային ժողովում տեղի ունեցած ողբերգության զոհերի հուղարկավորությանը մասնակցելու նպատակով: Այցի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը հանդիպել է ՀՀ ԱԳ նախարար Վ.Օսկանյանին:

17/11/1999 ՀՀ նախագահի մասնակցությունը Ստամբուլում կայացած ԵԱՀԿ գագաթաժողովին: ՀՀ նախագահ Քոչարյանի գլխավորած պատվիրակությունը նոյեմբերի 17-19 գտնվում էր Ստամբուլում, որտեղ նա առանձին հանդիպում է ունեցել ԹՀ նախագահի հետ:

17/01/2000 ՀՀ Շիրակի մարզի պատվիրակության պատասխան այցը ԹՀ Կարսի նահանգ: Այցի հիմնական նպատակն էր կարգավորել ու ակտիվացնել Շիրակ-Կարս միջմարզային համագործակցությունը: Կարսի և Գյումրիի քաղաքապետերը ստորագրել են արձանագրություն, որի համաձայն միջմարզային

համագործակցության կարգավորման և ակտիվացման նպատակով ստեղծվել է կոորդինացիոն կենտրոն:

28/04/2000 Անկարայի Համալսարանի (ԱՀ) ռեկտորի գլխավորորած պատվիրակության այցը Երևան: Այցի ընթացքում համագործակցության պայմանագրեր են ստորագրվել ԵՊՀ-ի և Երևանի Պետական Կոնսերվատորիայի հետ:

17/06/2000 ԵՊՀ պատվիրակության այցը Թուրքիա: Այցի ընթացքում համաձայնեցվել են ԵՊՀ-ի և Անկարայի Համալսարանի միջև ստորագրված պայմանագրի կենսագործման մանրամասները:

08/09/01 ՍԾՏՀ-ին կից Ստամբուլում բացվել է Հայաստանի Հանրապետության Մշտական ներկայացուցչություն:

20/12/2001 Թուրքիայի Կարս նահանգի պատվիրակության մասնակցությունը Գյումրի

քաղաքում անցկացված «Արտակարգ իրավիճակների արագ արձագանքման տարածաշրջանային կենտրոնի» հիմնադիր ժողովին: Գյումրի-Կարս համագործակցության շրջանակներում «Գյումրու Զարգացման հիմնադրամի» կողմից կազմակերպած այս ժողովին թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Կարսի քաղաքապետ, Գյումրի-Կարս Կոորդինացիոն կենտրոնի համանախագահ Ալիբեյօղլուն: Վերջում ստորագրվել է մտադրությունների մասին արձանագրություն, որը հիմք է հանդիսանում տարածաշրջանի պետությունների սահմանամերձ շրջաններում արագ արձագանքման տարածաշրջանային կենտրոններ ստեղծելու համար, որոնք արտակարգ իրավիճակների պայմաններում կկոորդինացնեն փրկարարների աշխատանքները:

11/01/2002 Թուրքիայի դիվանագիտական լրագրողների ընկերակցության անդամների այցը Հայաստան: Երևանի մամուլի ակումբի նախաձեռնած այցի շրջանակներում Յուսուֆ Քանլըի ("Turkish Daily News") գլխավորած թուրք լրագրողների

պատվիրակությունը հանդիպումներ է ունեցել ԼՂՀ-ում և Հայաստանում, հունվարի 14-ին մասնակցել «Հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների լուսաբանումը երկու երկրների ԶԼՄ-ներում» վերնագիրը կրող կլոր սեղանին:

02/02/2002 ՀՀ և ԹՀ արտգործնախարներ Օսկանյանի ու Զեմի հանդիպումը Նյու Յորքում: Այս հանդիպմանը Օսկանյանն ու Զեմը քննարկել են երկկողմ և տարածաշրջանային հարցեր և պայմանավորվածություն են ձեռք բերել արտգործնախարների մակարդակով երկկողմ (Հայաստան-Թուրքիա) և եռակողմ (Թուրքիա-Հայաստան-Ադրբեջան) հանդիպումներ անցկացնելու մասին:

15/05/2002 Օսկանյան-Զեմ երկկողմ հանդիպումը Ռեյկյավիկում: NATO-ի արտգործնախարարների գագաթնաժողովի ժամանակ տեղի ունեցած երկկողմ հանդիպմանը քննարկվել են Հայաստան-Թուրքիա հնարավոր հարաբերությունների զարգացումը

ապագայում, այդ հարաբերություններին խոչընդոտող խնդիրները և դրանք վերացնելու հնարավոր ուղիները:

15/05/2002 Օսկանյան-Զեմ-Գուլիև եռակողմ հանդիպումը Ռեյկյավիկում: NATO-ի արտգործնախարարների գագաթնաժողովի ժամանակ տեղի ունեցած եռակողմ հանդիպմանը քննարկվել են տարածաշրջանային խնդիրներ: Պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել պարբերական դարձնել նման շփումները:

21/06/2002 ԹԱՄԺ պատգամավոր Գյոնուլ Սարայի և թուրքական «Մարմարա խումբ» ռազմավարական և սոցիալական հետազոտությունների հիմնադրամի ներկայացուցիչների այցը Հայաստան: Նրանք հանդիպումներ ու քննարկումներ են ունեցել ՀՀ մի շարք պաշտոնատար անձանց և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ:

25/06/2002 Օսկանյան-Զեմ հանդիպումը Ստամբուլում: ՍԾՏՀ 10-ամյակի նվիրված

գագաթնաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցած այս հանդիպմանը պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել շարունակական դարձնել երկկողմ հանդիպումները երկու արտգործնախարարների միջև: Այցի շրջանակներում Օսկանյան նաև ելույթ է ունեցել Թուրքիայի Տնտեսական և սոցիալական հետազոտությունների կենտրոնում (TESEV) և հանդիպել հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ:

17/08/2002 Թուրք գործարարների այցը Հայաստան: Օգոստոսի 17-19-ը Հայաստանում էր գտնվում Իգդիրից, Էրզրումից, Կարսից և Արդվինից ժամանած թուրք գործարարների 36 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը: Թուրք գործարարների այցելությունը Հայաստան նախաձեռնել էր Իգդիրի Առևտրաարդյունաբերական պալատի նախագահ Թայյար Օրալը: Թուրքական կողմին Հայաստանում հյուրընկալում էր Հայ-թուրքական գործարար համաժողովը:

15/09/2002 Օսկանյան-Գյուրել հանդիպումը Նյու Յորքում: ՄԱԿ-ի 57-րդ Գլխավոր Ասամբլեայի շրջանակներում տեղի է ունեցել ՀՀ և ԹՀ արտգործնախարարների հանդիպումը: Հանդիպման ընթացքում կողմերը մտքեր են փոխանակել երկկողմ հարաբերությունների, ԼՂ հիմնահարցի և տարածաշրջանային այլ խնդիրների վերաբերյալ:

22/10/2002 Թուրք գործարարների այցը Հայաստան: Հոկտեմբերի 22-25-ը Մարդկային զարգացման միջազգային կենտրոնի նախաձեռնությամբ Գյումրիում անցկացվեց տարածաշրջանային գյուղատնտեսական տոնավաճառ: Տոնավաճառին մասնակցում էր նաև 11 հոգուց բաղկացած թուրք գործարարների պատվիրակությունը:

10/12/2002 Հայ կանանց Թուրքիա կատարած այցը: «Մարմարա խումբ հիմնադրամ» հասարակական կազմակերպության հրավերով 2002թ. դեկտեմբերի 10-13-ը հայ կանանց 10 հոգուց բաղկացած

պատվիրակությունը գտնվում էր Թուրքիայում: Խմբին ուղեկցում էր Հայ-թուրքական բիզնեսի զարգացման խորհրդի քարտուղար Աշոտ Սողոմոնյանը: Այցի նպատակն էր շարունակել և զարգացնել արդեն սկսված շփումները հայ և թուրք կանանց միջև:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Գրքեր

1. Գույումճեան Ս., Ակնարկ մը՝ ստանպուլահայ վարժարաններու իրականութեան, Ստանպուլ, 2000
2. Խանլարեան Կ., Հայ բնակչութեան էթնիկոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (1923-2005), Անթիլիաս, 2009
3. Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991
4. Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, Երևան, 2009
5. Akar R., Aşkale yolcuları (varlık vergisi ve çalışma kampları), İstanbul, 2006
6. Aktar A., Varlık vergisi ve "Türkleştirme" politikaları, İstanbul, 2000
7. Alkan M. Ö., Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri, Tarihsel istatistikler dizisi, Devlet İstatistik Kurumu, sayı 6

8. Atnur İ., Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005
9. Başyurt E., Ermeni evlâtlıklar, İstanbul, 2006
10. Walker Ch., Armenia: The survival of a nation, London, 1980
11. Cemaat vakıfları. Bugünkü sorunları ve çözüm önerileri, İstanbul Barosu, İnsan Hakları Merkezi, Azınlık Hakları Çalısma Grubu, İstanbul, 2006
12. Cerkezyan Sarkis, Dünya hepimize yeter İstanbul, 2003
13. Cumhuriyet dönemi İstanbul istatistikleri, Eğitim İstanbul I (İlk, Orta, Lise, 1928 - 1996), İstanbul Külliyatı, İstanbul, 1998
14. Dündar Fuat, Türkiye nüfüs sayımlarında azınlıklar, İstanbul, 1999
15. Elçin Macar, Cumhuriyet döneminde İstanbul Rum patrikhanesi, İstanbul, 2003
16. Haydaroğlu P., Osmanlı İmparatorluğunda yabancı okullar, Ankara, 1990
17. Kaplan S., 1915-te ne oldu, 2-inci baskı, İstanbul, 2005

18. Koçoğlu Y., Azınlık gençleri anlatıyor, İstanbul, 2004
19. Koçoglu Yahya., Hatırlıyorum Türkiye'de gayrimüslim hayatları, İstanbul, 2003
20. Özdemir H., Çiçek K., Turan Ö., Çalık R., Halaçoğlu Y., Ermeniler. Sürgün ve Göc, Ankara, 2004
21. Özdogan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttas, İstanbul, 2009
22. Pamukciyan K., İstanbul'da yayınlanan bazı Ermeni gazete ve dergileri hakkında ansiklopedik bilgiler, İstanbul yazıları: Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar- I, İstanbul, 2002
23. Tessa H., Armenians in Turkey today (second edition), Uppsala, 2003
24. Seropyan V., Ermeni Patrikligi, - Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1994
25. Ulu C., Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Ankara, 2009
26. Аванесов С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963

Հոդվածներ պարբերականներում

1. Ակօս, 14.12.2007
2. Լոքմագյոզյան Տ., Ստամբուլի հայկական դպրոցները, - Գլոբուս վերլուծական տեղեկագիր, Երևան, 2008, թիվ 3
3. Սասունեան Յ., Ի՞նչն է Մեսրոպ պատրիարքին քաղաքական յայտարարութեանց դրդապատճառը, - Ազդակ, Բեյրութ, 08.06.2007
4. Agos, 11.10.1996
5. AIHM'den Turkiye'yle ilgili iki kritik karar, - Hürriyet, 02.02.2010
6. Azınlık malları geri verilecek, - Yeni Asır, 22.02.2008
7. Azınlıklar, Vakıflar yasası'nı 'ileri' buldu, - Referans, 22.02.2008
8. Başaran, Ezgi, Azınlık ezilirse özgürlük olmaz, - Hürriyet, 15.06.2009
9. Başaran, Ezgi, Asimilâsyon utancımız, - Hürriyet, 18.06.2009
10. Dışişleri: Azınlık sayısı 89 bin, - Milliyet, 12.12.2008.
11. Erdoğandan samimi çikiş, - Agos, 29.05.2009

33. Çiçekeker A., Sunî gündem: Beyaz Ermeni-taşralı Ermeni ayrımı, - www.hyetert.com/yazi3.asp?s=3&Id=434&DilId=1
34. Ermeni Patriği Şınork Kalustyan'ın üvey kardeşi Diyanet işleri başkanı Lütfi Doğan, - www.angelfire.com/wy/yaw/Ermeniler/ermeniler.html
35. Kılıç R., Osmanlı Türkiye'sinde azınlık okulları (19. yüzyıl), - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=374&DilId=1
36. Unutmak mı, asimilâsyon mu? Türkiye'nin eğitim sisteminde azınlıklar, - http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&Id=409&DilId=1
37. Yaman A., Beyaz Ermeni tartışmaları, - www.hyetert.com/yazi3.asp?s=2&Id=436&DilId=1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ 3

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՅՍՕՐՎԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 30

Համայնքային սեփականության և նրա տնօրինության հետ կապված խնդիրներ 32

Կրթական խնդիրներ 49

Լեզվական խնդիրներ 62

Խառն ամուսնությունների խնդիրը 65

Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը և իրավական խնդիրները 68

Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի դիրքորոշումը Թուրքիայի բռնի կրոնափոխ հայերի վերաբերյալ 77

Ստամբուլահայ համայնքի տնտեսական կյանքը 87

Ստամբուլի հայ համայնքի կապը Մայր Հայրենիքի հետ 95

Թուրքիայի հայության փոխադարձ ընկալման խնդիրը 96

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆ ԱՅՍՕՐ 108

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 115

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 119

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 144

ԱՐՍԵՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՐԴԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Ստորագրված է տպագրության 09.12.2009: Չափսը 60 x 84 1/16: Թուղթը օֆսեթ № 1: Տառատեսակը « Arial LatArm»: Տպագրությունը օֆսեթ: 9,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

ԼՈՒՍԱԿՆ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru